

Földváry Miklós István

A római rítus változatainak kutatása — V.*

Virágvasárnap a középkori Európában III.

III. Liturgikus tájak

Mivel a szerkezet és a tételkészlet az a két terület, ahol az úzusok kapcsolata és kölcsönhatása a leginkább tájjellegű, azaz a tudatos kompozícióalkotás a legkevesebb vá-

ratlan fejleményhez vezet, a következőkben előbb az egységesebb, mondhatni „tisztább”, majd a kevert, átmeneti tájakat mutatjuk be. A tájakra vonatkozó elnevezések nem felelnek meg pontosan egyetlen földrajzi, politikai, egyházszervezeti, nyelvi, etnikai vagy kulturális egységnek sem. Inkább afféle fantázianevek, amelyek lehetővé teszik a táj azonosítását, de igyekeznek távolságot tartani minden, a tényleges szertartásrendeken kívüli adattól. Ha azonban az elsődleges, a liturgikus anyagból nyert értesülések kapcsolatba hozhatók az imént kizárt tényezők valamelyikével, akkor nem vonakodunk fölhasználni ez utóbbiakat.

Mivel az elemzés során szinkron megközelítésre törekszünk, azaz kiindulásként nem föltételezzük, hogy az egyik táj liturgiaváltozata leszármazottja volna a másikénak, a tárgyalás sorrendjének nincs jelentősége. Az alfejezetek inkább a földolgozott források mennyiségét és következtetéseink ennek megfelelő megalapozottságát követik, semmint valamiféle genealógiai sort. Az egyelőre megoldatlan kérdésekre szükség esetén utalunk, de nem most foglalkozunk utoljára a példaanyaggal: később, a tájakon belüli úzuscsaládok megközelítésének elvi alapjait lefektetve még visszatérünk rá.

A *táj* fogalma az úzusok földrajzi alapú csoportosítását sugallja. Fölmerülhet a kérdés: hogyan viszonyul ehhez a rítusváltozatoknak az az intézményi alapú megoszlása, amelyet a szerzetesrendi liturgiák képviselnek? Válaszunk az, hogy a földrajzi ihletésű terminológia szándékos. A szerzetesrendek valóban számos nemzetközi, területtől független úzust használtak, de kutatásaink arra a következtetésre vezettek, hogy legalábbis a virágvasárnapi ordók mindenütt tájjellegűek. Másképp igaz ez a megállapítás a monasztikus (bencés), és másként a központosított rendekre.

A monasztikus szokásrendek elemzéséből arra következtetünk, hogy az apátságok és perjelségek a konszuetúdók vándorlása, sőt a reformmozgalmakhoz, kongregációkhoz való csatlakozás ellenére is megmaradtak a földrajzi környezet jellemző liturgiájánál. Használtak ugyan sajátos, olykor azonosíthatóan monasztikus eredetű tételeket, megkülönböztették magukat a szomszédos vi-

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene tanszékének oktatója.

* A jelen tanulmány az OTKA K 109058 számú pályázatának támogatásával készült.

lági egyházaktól, de ez a különbség sosem volt olyan mértékű, hogy eltérjen a földrajzi táj egészének jellegzeteségeitől. A monasztikus-szekuláris különbségtétel tehát esetünkben másodlagos a tájak közti különbséghez képest.

A központosított, akár monasztikus, akár világi szerzetesrendek mindenütt azonos gyakorlatot követtek, így szükségképpen tájidegenek voltak ott, ahol rendi gyakorlatuk nem felelt meg az egyházmegyes környezet gyakorlatának. Ugyanez a rendi gyakorlat mégis pontosan elhelyezhető földrajzilag: egy meghatározott tájhoz, néha annak is valamelyik fölismerhető egységéhez tartozik, és ez a terület rendszerint kapcsolatba hozható az adott rend eredetével, korai történetével vagy az irányításában főszerepet játszó központokkal. A központosított rendek sok helyen tájidegenek ugyan, de mindig otthonosak legalább egy konkrét tájon — ezt a tájjellegű liturgiát „exportálják” terjedésük során.

1. Germán úzusok

Európa legnagyobb kiterjedésű liturgikus táját a germán úzusok alkotják. A tájat nyugatról a Rajna, délről az Alpok határolják, északon és keleten pedig határai megegyeznek a római rítus természetes határaival, vagyis a keleti kereszténység befolyási övezetéig terjednek. Politikai értelemben a Német-Római Birodalom Itálián kívüli tartományai, a középkori Magyarország, Csehország és Lengyelország tartoztak biztosan ide. Eddigi munkánk során nem sikerült hozzájutnunk az olaszos kultúrájú dalmát partvidék egyházainak forrásanyagához, és —mint előrebocsátottuk— Skandinávia és a Baltikum területéről sincsenek közvetlen értesüléseink. A történelmi körülmények ismeretében azt föltételezzük, hogy az adriai tengerpart liturgiája döntően itáliai jellegű volt, Norvégia még az anglonormann tájhoz sorolható, de délen a Balkán Boszniaig húzódó belső területeinek római rítusú része, északon pedig Dánia, Svédország, Finnország és Litvánia germán úzusokat alkalmazott.

Már ebből is nyilvánvaló, hogy a „germán” megjelölés messze túlmutat a német nyelvű és etnikumú területeken. Hogy így nevezzük az egész keleti térséget, az nem a szláv, magyar, balti és más népek lebecsüléséből ered, hanem a német egyházak történelmi elsőbbségéből: az Európa keleti és északi határain élő pogány népek megtérítése döntően német klerikusok részéről, német katonai-politikai támogatással történt. A délibb területeken Észak-Itália, sőt Bizánc befolyását sem szabad alábecsülnünk, de az előbbi az első ezredforduló környékén eleve szoros szálakkal kapcsolódott, és liturgikusan is közel állt Németországhoz, az utóbbi pedig nem gyakorolhatott érdemi hatást a liturgiára, miután az érintett népek egyházilag nyugat felé köteleződtek el.

Köztudott, hogy a korai német befolyás és a későbbi *Ostsiedlung* dacára e kelet-európai országok politikai és kulturális értelemben is többé-kevésbé Németország ellenében határozták meg magukat, s ez a függetlenedési szándék liturgiájukban is kifejezésre jut. Ha viszont a szerkezetet és a tételkészletet tekintjük mint tájakat elkülöníteni képes adottságokat, el kell ismernünk, hogy a lengyel, cseh

vagy magyar úzusok csak annyira különböznek a németektől, amennyire egymástól is. Önálló családokat alkotnak, de nem alkotnak önálló tájat.

a) Szerkezet

A germán típusú virágvasárnap terjedelmes és drámai, azaz időben viszonylag hosszú, tételkészletében bő, gesztusaiban expresszív. Súlyponti mozzanata a szentelés és a hódolat — az igeliturgia a szenteléshez, a belépés általában a hódolathoz csatlakozik. Maga a processzió nem szükségképpen hosszú, a vonulás ceremoniális jelentősége kisebb, mint a stációké.

A *tercia* és a vízszentelés a tulajdonképpeni szertartás előtt történik meg, a rítussor kezdetét az *Asperges* jelenti. A szentelés vagy a főtemplomban, közvetlenül az oltár előtt, vagy a stáción történik. Az előbbi lehetőség gyakoribb, ilyenkor a processzióknak nincs kivonuló szakasza; ha mégis a második lehetőség érvényesül, akkor a kivonuló szakasz —másodlagos énekanyaggal— az *Asperges* és az igeliturgia között kap helyet.

A germán virágvasárnapnak mindig van teljes igeliturgiája, azaz leckét, köznémetet és evangéliumot is alkalmaz, gyakran további könyörgéssel, énekkel vagy énekekkel gazdagítva, de ez az igeliturgia tulajdonképpen csak a szentelés előkészítése: a szárazmise keretei közé illeszkedik.

A szentelési szakasz jellemzően exorcizmussal, előtte sokszor invokációval indul, számos könyörgést tartalmaz és a *prex*ben csúcsondik ki. Az ágakat meghintik szenteltvízzel, megtömjénezik, és kiosztják a gyülekezetnek. Kiosztásukhoz és ugyanígy a további szertartási mozzanatokhoz —a hódolathoz és a belépéshez vagy annak egyes szakaszaihoz— orációk csatlakoznak.

A processzió szakaszai világosan elkülönülnek. Leghangsúlyosabb, a nap saját tételeit fölvonultató szakasza mindenütt a szentelés és a hódolat közötti. Az érkező Krisztust a processzióban és a hódolatban is feszület jeleníti meg — a *Palmes* használata ugyan a késő középkortól fogva terjedő német sajátosság, de bizonyára paraliturgikus eredetű, liturgikus könyvek csak kivételképpen tudósítanak róla.

A hódolat során az ágakat és a ruhákat (*kappákat*, néhol a papi manipulust) a kereszt elé dobják, majd a celebráns és az egész gyülekezet térdhajtással, leborulással ad tiszteletet a Megfeszítettnek. Miután a celebráns leborult, számos germán úzusban jelképesen megütik, jóval ritkábban ő üti meg a feszületet egy ággal.

A processzió visszatérő szakasza rövidebb, énekanyaga másodlagos, máskor —ha a hódolat már a kapu előtt történik— egészen elmarad. A belépés mozzanata eleinte kidolgozatlan, de a későbbi forrásokban gyakran válik tagoltabbá: ilyenkor a templomkapu előtti stáció után van még egy a kórusbejáró előtt, sőt helyenként újabb verzikulus és oráció hangzik el a szentélyben, a főoltár elé érve. Erre következik a napi főmise *introitus*a, amely egyben lezárja a rendhagyó szertartássort.

b) Tételkészlet

A szertartást a főtemplomban tartott szenteltvízhintés kezdi. Az Aspergeshez a helyi szokás szerinti verzikulus és oráció kapcsolódik. Ha az igeliturgia ezt követi, akkor az Asperges könyörgését ki is szoríthatja az invokáció vagy kvázi-kollekta, legtöbbször a *Deus quem diligere* kezdetű. Ahol az ágszentelés a stáción történik és ezért a processzióknak van kivonuló szakasza, ott históriás responzóriumok kísérik. Közülük a legnépszerűbb a *Circumdede runt*, esetleg az *Ingressus Pilatus*.

Az igeliturgia törzse a *Venerunt filii Israel* Exodus-szakasz, a *Collegerunt* responzórium és valamely szinoptikus evangélium. Csak a germán tájra jellemző, itt viszont többségben van a Márk-perikópa (*Cum appropinquaret*), de nem ritka a Máté vagy Lukács szerinti szöveg sem. Az előbbi inkább romanizáló vagy „nyugatos” tünet, az utóbbi megmarad a germán tájon belül: néhány bajor úzus és a magdeburgi tartomány sajátja. Az igeliturgia előtt rendszerint oráció: kvázi-kollekta vagy invokáció hangzik el. Ha az igeliturgiának van „introitusa”, akkor a *Hosanna filio David* az. Jóval ritkábban egy offertórium-jellegű tétel is megszólal az evangélium után, ennek kiválasztása azonban esetleges.

Az ágszentelés legmértéktartóbb változatai is legalább 4–5, a legbővebbek 15 imát használnak. Az alapkészlet azonos a PRG anyagával, a sorrend és a struktúra azonban változatos. Az imaanyag kezdete az *Exorcizo te (omnis) creatura* exorcizmus, amelyet néhol az *Adesto nobis* invokáció előz meg, csomópontja pedig a *Mundi conditor pater*, illetve néhány területen helyette a *Te Domine inter cetera*. A szentelés vége felé a celebráns meghinti és megtömjénezi az ágakat, majd kiosztja (kiosztják) őket. Az ágak kiosztása alatt énekelt tétel megválasztása a germán tájon belül szignifikáns, nagyobb forráscsoportokat köt össze. Ilyen tétel az *Ante sex dies*, a *Fulgentibus palmis* és a *Turba multa*. Nem kivételes ebben a szerepben a két *Pueri Hebraeorum* sem, de a tájra egészében éppen az jellemző, hogy —szemben Európa szinte összes többi liturgikus tájával— a germán úzusok általában nem a két *Pueri*-t rendelik az ágak kiosztásához. A kiosztást újabb oráció zárja, egyszersmind ez indítja a processziót. A legjellemzőbb tétel itt az *Omnipotens* [a továbbiakban *Ops*] ... *die azymorum*, vagy annak *Ops ... hodierna die* szövegváltozata.

A processzió központi szakaszában a három nagy processziós antifóna, a *Cum appropinquaret*, a *Cum audisset* és az *Ante sex dies* szól. Legjellemzőbb sorrendjük ez, de a tőle való eltérések is következetesek, összetartó forráscsoportokban mutathatók ki. A három antifóna közül csak akkor marad el valamelyik (rendszerint az *Ante sex dies*), ha azt az ordó korábban, például az igeliturgiában vagy kiosztáskor már „elhasználta”. Mindenesetre egyikük sem hiányozhat egy tipikus germán virágvasárnapról. Általánosságban is igaz, hogy amely tétel a rítussor korábbi szakaszában már szerepelt, az kimarad a későbbiekből.

A hódolat énekanyagának sorrendje és pontos összeállítása a legváltozatosabb, ez jelöli ki a tájon belül az úzusok legszűkebb halmazait. A készlet és az asszignáció azonban figyelemreméltóan egységes. A *Gloria laus* rendszerint

a hódolat emblemikus kezdő vagy záró tétele — a nyugati tájak gyakorlatával ellentétben mindig itt, és nem a belépésnél éneklük. Komplementer vele a *Fulgentibus* — *Occurrunt* tételpár: ha a hódolati részt a *Gloria laus* kezdi, akkor ez a tételpár zárja, és megfordítva. A hódolat középpontjában a két *Pueri Hebraeorum* áll: a *tollentes* alatt az ágakat, a *vestimenta* alatt a ruhákat terítik a feszület elé. Sorrendjük változik, de úzusmeghatározó. A harmadik hódolati antifóna a *Scriptum est enim*: többnyire háromszor éneklük el; alatta a celebráns letérdel vagy a földre borul, a *percutiam pastorem* szavakra az egyik asszisztens jelképesen ráút a kezében tartott ággal, majd a *postquam autem surrexero* szavakra a celebráns föláll. Ezt követi a teljes gyülekezet kereszthódolata, különféle időkitöltő tételekkel. Ennek kezdetén, amikor a keresztet fölemelik, vagy amikor azért emelik föl, hogy a hódolat végeztével visszavigyék, szinte mindenütt a *Vexilla regis* himnusz *O crux ave* — *Te summa Deus* strófáit éneklük. Végül negatív adatként kell kiemelnünk, hogy a nyugati tájak legszilárdabb helyzetű hódolati tétele, az *Ave rex noster* hiánya — különösen a hódolati stáció gazdagságához mérten — a germán táj megkülönböztető jegye. Gyakran a hódolatot is oráció zárja, illetve ez indítja vissza a processziót. A legkedveltebb tétel itt a *Deus qui miro* kezdetű könyörgés.

A processzió hódolat utáni szakasza egészen jellegtelen. Fontos processziós tétel ide soha nem kerül, ha énekelnek valamit, akkor csak himnuszok vagy historiasz rezponzóriumok merülhetnek föl. Ebből közvetve azt a topográfiai következtetést is levonhatjuk, hogy a hódolati stáció általában nem lehetett messze a város vagy a templom kapujától: a kivonuló szakasz nagyobb kerülőt tett, hogy ideérjen, a visszatérés viszont a lehető legrövidebb nyomvonalat követte.

A kapun való belépéskor a római rítus egységes gyakorlata szerint az *Ingressante* rezponzóriumot énekeltek. Germán jellegzetesség viszont a virágvasárnap két legelterjedtebb evangéliumi antifónája, a *Coeperunt omnes* és a *Turba multa* a *Benedictus* kantikummal mint a templomba, illetve a kórusba való bevonulás kísérőéneke. Kapcsolatuk a bevonulás mozzanatával annyira szoros, hogy egyes úzusok már a stációra való belépéskor is használják a *Turba multa*-t. A germán táj euchológia iránti előszeretetéből fakadóan a belépés szakaszait is könyörgések jelölik — az *Adiuva nos* kezdetű bizonyult köztük a legkedveltebbnek.

Szerkezet	Legjellemzőbb tételek
Tercia, vízszentelés, Asperges	
PROCESSZIÓ	(Nem általános)
Responzóriumok	R. <i>Circumderunt</i> / <i>Ingressus Pilatus</i>
IGELITURGIA	
Könyörgés	Or. <i>Ds quem diligere</i>
Lecke	Lc. <i>Venerunt filii</i>
Közének	R. <i>Collegerunt</i>
Evangélium	Ev. <i>Cum appropinquaret</i> (Mc) / <i>-asset</i> (Mt/L)
SZENTELÉS	
Exorcizmus	Ex. <i>Exorcizo te (omnis) creatura</i>

Könyörgések	(Válogatás a PRG készletéből)
Prex	VD <i>Múndi conditor / Te Dne inter cetera</i>
Ágak meghintése, tömjénezése, kiosztása	Ant. <i>Ante sex / Fulgentibus / Turba multa</i>
Könyörgés	Or. <i>Ops ... die azymorum (hodierna die)</i>
PROCESSZIÓ	
Processziós antifónák	Ant. <i>Cum appropinquaret</i> Ant. <i>Cum audisset</i> Ant. <i>Ante sex dies</i>
HÓDOLAT	
Kezdő énektétel(ek)	Hy. <i>Gloria laus / Ant. Fulgentibus, Occurrunt</i>
Ágak és ruhák leterítése	Ant. <i>Pueri Hebraeorum tollentes ... vestimenta</i>
Leborulás, megveretés, fölkelés	Ant. <i>Scriptum est enim</i>
Kereszthódolat	Hy. <i>O crux, Te summa</i>
Záró énektétel	Ant. <i>Fulgentibus, Occurrunt / Hy. Gloria laus</i>
Könyörgés	Or. <i>Ds qui miro</i>
PROCESSZIÓ	
Himnusz vagy rezponzóriumok	Hy. <i>Vexilla regis / Magno salutis /</i> história- anyag
BELÉPÉS	
A város (templom) kapuján	R. <i>Ingrediente</i>
A templom (kórusrekesztő) kapuján	Ant. <i>Coeperunt omnes / Turba multa + Benedictus</i>
Könyörgés	Or. <i>Adiuva nos</i>

c) Variálódás

A germán úzusok variálódásának az általános táji jellegzetességek szabnak határt, az erőteljesebb variánsok ezt a határt feszegetik. A gyengébb variánsok azok, amelyek a szerkezetet teljesen érintetlenül hagyják, és csak a tételválogatásban önállóak. Az a két terület, ahol az ilyen úzusok egyénisége először kifejezésre juthat, egyrészt a szentelési imák, másrészt a hódolati tételek válogatása és elrendezése. Nagyobb fokú önállóságról árulkodik, ha az igeliturgiában vagy a processzióban jelenik meg szokatlan sorrend vagy tételválasztás, végül a legkirívóbb az, amikor a szerkezet is módosul bizonyos mértékig.

A német úzusok nagy része megmarad a vázolt keretek között, de a szűkre szabott mozgástéren belül láthatóan törekszik arra, hogy megkülönböztesse magát. Teljesen vagy majdnem teljesen azonos szertartásrendet alig lehet találni, ami arra utal, hogy a variálódásnak ezen a „mikroszkopikus” szintjén már a széttartó folyamatok erősödnek föl. A könyörgések válogatása, a kiosztás alatti énektétel, a három processziós antifóna sorrendje vagy a *Gloria laus* elhelyezése a hódolat elején, illetve végén mind úzusmeghatározó jegy.

Két olyan tétel van, amely a szerkezetileg nem formabontó német úzusok közt is nagyobb önállóságot sejtet: a *Te Domine inter cetera* prex és az *Ave rex noster* antifóna.

Az előbbi a PRG eredeti imaanyagának bélyege: ahol ez megvan, ott minden más vonatkozásban is a PRG-hez való nagyobb hűség fedezhető föl. A *Te Domi-*

ne inter cetera tipikus esetekben együtt jár a *Hosanna filio David* kvázi-introitus-sal, az *Ante sex dies*-szel mint kiosztási antifónával és a két *Pueri Hebraeorum*-nál a *vestimenta — tollentes* sorrenddel. Habár ez a szoros kapcsolódás a PRG-hez történeti értelemben archaikusnak lenne mondható, szinkron megközelítésben bajor jellegzetesség. Maga Mainz, a PRG keletkezési helye sem tartozik ehhez az úzuscsaládhoz, viszont ide tartozik a teljes salzburgi egyháztartomány, a mainzi egyháztartomány bajor püspökségei, továbbá északnyugaton Münster és Utrecht. Nem alkotnak zárt tömböt, a PRG jellegzetességei püspökségenként különböző mértékben keverednek más germán sajátosságokkal. Annak vagyunk tehát tanúi, hogy egy eredetileg többségi gyakorlat zárványokba húzódott vissza, és e minőségében úzusok, úzuscsaládok bélyegévé vált.

Az *Ave rex noster* a „nyugatos” tájékozódás nyoma. Ez adódhatna egyszerűen földrajzi közelségből, mint például a kölni érsekség területén, de figyelemreméltó, hogy a szintén Rajna menti, de délebbre fekvő egyházak nem használják, holott éppúgy szomszédosak az *Ave rex noster*-t kedvelő francia területekkel. Nem arról van tehát szó, hogy nem ismerték. Monasztikus közvetítéssel a tétel korán eljutott például Bajorországba: a regensburgi Szent Emmeram-apátság X. századi konszuetúdója tud róla, 1435-ös ordináriusa azonban már nem. A német lovagrend egy északnémet-lengyel jellegű liturgiaváltozatot vegyít dominikánus elemekkel: az utóbbiak közé tartozik az *Ave rex noster* is. Végül Prágában az *Ave rex noster* a virágvasárnapi szertartás egyik zárótétele, mindjárt utána a jellegzetesen germán *O crux ave*-val. Prága és vele a cseh-morva terület csak a XIV. században vált egyházszerkezettel függetlenné Németországtól, de a fölöttes mainzi érsekséget „átugró”, Rajna-vidéki orientáció már korábban jellemző volt rá. Nem tudjuk biztosan, honnan vette az *Ave rex*-et, de az egyértelmű, hogy a tájidegen tétellel liturgiája önállóságát nyomatékosította.

Mindkét eset arra hívja föl a figyelmet, hogy a változatképződés háttérében a legkevésbé sem helyes folklorisztikus folyamatokat föltételeznünk. Az úzusok hordozói pontosan ismerték a választási lehetőségeket: egy archaikus tétel melletti kitarítás és egy szokatlan, újító tétel befogadása egyaránt döntés eredménye, végső soron pedig identitáshordozó.

Az archaikus vagy tájidegen tételek és asszignációk mellett az egyénítés másik útja a formabontó szerkezet. Ennek egyik, legkevésbé „botrányos” megnyilvánulása a stációra való kivonulás, amely a germán tájakon kisebbségben marad a főtemplomban celebrált szenteléssel szemben. Passau vagy Brixen például nyilvánvalóan megkülönböztető céllal alkalmazza a salzburgi anyaegyházhoz képest.

Erőteljesebb beavatkozás a tételek megszokott sorrendjének fölforgatása. Regensburg egy második igeliturgiát iktat be a hódolat előtt, benne a már tárgyalta *Exsulta satis* szentleckével, Freising pedig „előszentelési” könyörgésekkel kezdi a szertartást: még az exorcizmus, sőt az igeliturgia előtt fölhasználja a PRG szentelési imaanyagának egy részét. Mindkét megoldás követőkre talál a lengyel úzusokban, sőt idővel azok megkülönböztető jegyévé válik. Az ige-

liturgia megtöbbszörözése, beillesztése a szentelési imák közé (az evangéliumnak ez a harmadik, profilaktikus használati módja valószínűleg rokon azzal, amikor más szentelményekben vagy processziókban hangzik el, például növények és állatok fölött, búzaszentelőn vagy rossz időjárás ellen), illetve a szentelési imák egy részének fölhasználása az exorcizmus előtt sokféleképpen, de minden érett lengyel úzusban kimutatható. Ők így juttatták kifejezésre, hogy nem „szabályos germánok”.

Más eszközt használtak ugyanehhez a magyar egyházak. Esztergomnak, de még a legkevésbé esztergomi magyar forrásnak is közös eljárása, hogy a szentelést a három nagy processziós antifóna közé illeszti. Esztergomban és minden ismert magyar székesegyházi úzusban az *Ante sex dies* az exorcizmus és az első oráció előtt vagy alatt, a *Cum audisset* a következő négy oráció előtt vagy alatt (tehát a prexig), a *Cum appropinquasset* pedig szokott helyén, az ágak kiosztása után, a hódolati stáció felé vonulva hangzott el. Az euchologikus és a reprezentatív énekelt anyag váltogatása más szertartástípusokban is jellemző a magyar úzusokra, de sehol másutt nem mutatható ki Európában. Érdekes és tanulságos, hogy ez a szerkesztési elv még olyan magyar forrásokban is hibátlanul érvényre jut, amelyeknek tételkészlete nem esztergomi jellegű.

Ha tehát a variálódás lehetőségeit egy skálán helyeznénk el, ki tudnánk mutatni, hogy a germán táj átlagától kisebb mértékben igyekszik függetleníteni magát egy-egy bajor vagy vesztfáliai, mint egy cseh, lengyel vagy magyar úzus. A tipikus és az atipikus elemek játékában megmutatkozik, hogy hogyan értette a liturgia nyelvét a nyugati középkor, de az is, hogy hogyan fogalmazott rajta.

2. Anglonormann úzusok

Eredetét tekintve komplex, de végeredményben igen karakteres és ezért jól fölismerhető az anglonormann liturgiaváltozat. Az anglonormann tájhoz tartozik Normandia, a Brit-szigetek mindegyike, Szicília és Dél-Itália egy része, és vélhetően Norvégia is. E távoli területek közt az összekötő kapocs a XI. századi normann hódítás és az északi irányú angol misszió. Különös, hogy liturgiaváltozatok ernyre pontosan meghatározható történelmi körülményekre legyenek visszavezethetők, de az anglonormann vonások valóban mindenütt élesen elválnak a germán, gall vagy itáliai szomszédságtól.

Az anglonormann a leginkább történeti liturgiaváltozat. Azért is nem nevezük egyszerűen normannak, mert nem pusztán a normann gyarmatosítás liturgikus következménye. Fontos benne egyfelől a monasztikus tényező, hiszen a hódítás korában kiemelkedő szerepet játszottak a clunyi kongregációhoz tartozó normann monostorok, és a Brit-szigeteken is kezdettől fogva uralkodott a dómmonostori berendezkedés, illetve a monasztikus és a szekuláris intézmények összefonódása. Ez nem pusztán azt jelenti, amit nemrégiben már leírtunk, hogy tudniillik a bencés közösségek úzusa nem idegen test az illető liturgikus tájban, hanem azt is, hogy kimondottan monasztikus sajátosságok épülnek be az egyházmegyes hagyományokba. Ezért van, hogy az anglonor-

mann táj néhány jellegzetessége voltaképpen Clunyre vezethető vissza, sőt a clunyi úzus számos vonását éppen ez a táj, nem pedig a földrajzilag kézenfekvőbb Burgundia vagy a monasztikus intézményhálózat őrizte meg.

Másfelől a normann és az angol tényező viszonya kölcsönös. Történelmileg ugyan a hatás Normandiától tart Anglia felé, majd Angliából terjed tovább Írországra, Walesbe és Skóciába, de Normandiában is kimutathatók olyan liturgiaelemek, amelyek bizonyíthatóan angolszászok, tehát a normann hódítás előtti angol forrásokban is szerepeltek, majd olyanok, amelyek már a hódítás utáni Angliában keletkeztek. Ez azt jelenti, hogy bár a hódítás Normandiából indult, a normann kulturális központ Angliába helyeződött át, és az angolszász elemekkel „dúsított” normann liturgia nemcsak terjedt, hanem továbbfejlődött és visszahatott az anyaországra. Ezt a clunyi, normann és angolszász összetevőkből létrejött alkotást nevezzük tehát anglonormannak.

a) Szerkezet

Az anglonormann típusú virágvasárnap erősen tagolt: a négy fő mozzanatot szívesen rendeli különböző stációkhoz, és még ezeken fölül is gyakran iktat be újabb stációkat. Először kissé áttekinthetetlennek tűnik, de ha a fő tájékozdási pontokat fölismertük, iskolapéldának bizonyul, hiszen az Európában megtalálható szertartási lehetőségek mindegyikét fölvonultatja.

A szentelési rész viszonylag egyszerű. Az igeliturgia elemei gyakran két stáción is megjelennek. A dramaturgiai csúcspont a hódolat és a belépés. Ez utóbbi nemritkán négy vagy öt „alstációra” oszlik. A szertartásrend nem kevésbé expresszív, mint a germán, de annál is hosszabb, nagyobb jelentőséget tulajdonít a processzióknak, a drámai mozzanatoknak és a jellegzetes tételeket nem sűrítetten, hanem arányosan elosztva tartalmazza.

Noha az anglonormann szerkezeti elemek hamar fölismerhetők, az egyes úzusok közt nagyobb a különbség, mint a germán tájon. Ha az érett úzusokat szinkron közelítésben szemléljük, az a benyomásunk támad, hogy egy diakron folyamat különböző időpontokban megszilárdult állapotait látjuk magunk előtt. A fő stádiumokat a clunyi, a tőle még független angolszász, a mindkettőt a normann hagyományba beépítő korai anglonormann, majd az anglonormann anyagot továbbfejlesztő késői állapot jelenti. A kései források azonban nem mindig tartalmaznak késői liturgiát, mert előfordul, hogy éppen az archaikusabb állapot megőrzése vált egy-egy püspökség vagy apátság úzusának jellemzőjévé. Ezt előrebocsátva kíséreljük meg fölvezetni az anglonormann virágvasárnap ideáltipikus szerkezetét.

A terciát közvetlenül a szertartás előtt végzik, a vízszentelést többnyire már előtte. A korai monasztikus források gyakran térnek ki az úgynevezett kettős processzióra. Ez azt jelenti, hogy az ünnepi processzió nem váltja ki a szokásos, közvasárnapi processziót: előbb megtartják a szokásosat még terciá előtt a ke-rengőben kisebb ünnepélyességgel, majd terciá után következik az ünnepi processzió. Későbbi források már a kettős processzió elhagyásáról tudósítanak.

A szertartás vagy a főtemplomban, vagy a stáción kezdődik, de az utóbbi esetben sincsenek kivonulási énekek, legföljebb a stációt köszöntik a megszo-kott módon. Az első szöveges mozzanat mindenestre az igeliturgia, amely-nek kezdetlegesebb változata egyetlen evangéliumi szakaszból áll. Fejlettebb, mondhatni klasszikus változatában az evangéliumot szentlecke előzi meg, a hódolati stáción pedig újabb evangélium hangzik el, néhol homíliával kísérve. Kvázi-introitust vagy közéneket csak kevés, formabontó úzus vezet be.

A szentelés mindjárt az evangélium után, ugyanazon a stáción következik. A gall úzusokhoz hasonlóan kevés és viszonylag rövid oráció alkotja, exorciz-mus nem következetesen, prex sohasem szerepel benne — habár az angol-szász korszakból van nyoma a bővebb, prexben kicsúcsosodó, germán típusú szentelésnek is. Az euchológiai anyag később is csekély: sem a kiosztáshoz, sem a hódolathoz, sem a belépéshez nem jellemző, hogy orációk kapcsolód-nának, végig az énekelt tételkészlet uralkodik. Ha mégis van oráció, akkor a kiosztás után és az egész processzió végén jelenik meg egy-egy. Az ágakat meghintésük és megtömjénezésük után, antifónák éneklése alatt osztják ki.

A processzió a germán típussal szemben összefüggő folyamatot alkot, az egyes szakaszai alatt énekelt tételek közt sem műfaj, sem a properizáció mér-téke alapján nem mutatható ki különbség. Az anglonormann úzusok kedvelik az épületegyüttes vagy a település egyes pontjain való kisebb megállásokat, ezek azonban a rítus szerkezetét nem alakítják át, a lényegi mozzanatok ugyan-azok, mint bárhol Európában.

Az első tulajdonképpeni stáció a hódolaté. Az érkező Krisztust a *feretrum* vagy *portatorium* (Clunyben *osanna* a neve) jeleníti meg, amelyben az Oltári-szentséget viszik, ceremoniális szerepe a frigyládáét idézi. Egyébként is igye-keznek koncentrálni benne vagy körülötte a szent tárgyakat: a feretrumban vagy a menetben evangéliumoskönyvet, egy különösen tisztelt szent képét, több keresztet visznek; a feretrumról lámpás függ, és az egész drága szövettel van letakarva. Ha a feretrumot a stációkon leteszik, helyét gondosan és tiszte-lettel elő kell készíteni. A feretrum nem a menettel együtt vonul ki, hanem egy erre kijelölt testület másutt, távolabb készíti elő, a kellő időben elindulnak vele, majd mintegy váratlanul szembetalálkoznak a gyülekezettel. A jelenetet úgy rendezik meg, mintha a megszentelt ágakkal érkező gyülekezet lenne a jeruzsálemi nép, a feretrum pedig a tanítványai kíséretében érkező Krisztus. Találkozásuk drámai pillanat a falakon kívül, amelyet a második evangélium, majd erre a célra komponált énektételek kísérnek. Ez a találkozás torkoll a hó-dolatba. A hódolat legjellegzőbb koreográfiája az, amikor a gyülekezet két térfélre oszlik, a feretrumot ünnepélyesen átviszik köztük, és mindenki térdre borul, de nem ismeretlen a háromszori leborulás-letérdelés sem, itt nemritkán földcsókkal kiegészítve.

A processzió visszatérő szakasza megáll a városkapu előtt, majd a monos-tor kapuja előtt is. Mivel a brit katedrálisokhoz mindmáig gyakran csatlakozik fallal körülvett térség és épületegyüttes, az úgynevezett *meadow*, ez a stáció

átvihető szekuláris környezetbe. Újabb stációt tartanak a templom kapujában, majd a kórusrekesztőnél, végül pedig a szentélybejárónál. A belépési stációkhoz a nap egy-egy fontos énektétele kapcsolódik, amelyet változatos „sztereóhatásokkal” szólaltatnak meg, ezt követi egy újabb, időkitöltő tétel, amíg a gyülekezet bevonul a kapun. Könyörgések egyiknél sincsenek, csak legutoljára, a szentélybejárónál mond a celebráns verzikulust és könyörgést, mielőtt az introitus elkezdődne.

A templomba sokszor a feretrum alatt vonulnak be: a szolgálattelvők kétoldalról fölemelik, a többiek pedig meghajolva átmennek alatta. Ez a szokás elvértve az anglonormann tájon kívül is adatolt, távoli párhuzama a pogány rómaiaknak az ellenség megalázására használt *subiugatio*-ja, közelebbi a nyugati szír kereszténység gyakorlata: itt nagypénteken ugyanígy vonulnak be egy magasba tartott „úrkoporsó” alatt (az átvonulásnak bajelhárító és termékenyítő hatást tulajdonítanak).

A kórusbejáró keresztjénél tartott stáció voltaképpen egy második hódolat, a közkeletű kereszthódolati ének háromszori ismétlésével, háromszori térdhajtással vagy leborulással, olykor földcsókkal. Nemcsak az igeliturgia, hanem a hódolat is két stációhoz köthető tehát.

b) Tételkészlet

Kétségtelenül az anglonormann táj használja a legtöbb egyedi, csak rá jellemző tételt. A szerkezeti sokféleségért ez a félreismerhetetlen készlet kárpótolja a kutatót, elsősorban erről azonosítható a táj és a hozzá fűződő rokonság. A készlet elemeinek asszignációja éppoly változatos, mint maga a szerkezet, azaz jellemzőbb a sajátosan anglonormann tételek általában vett használata, mint az, hogy milyen funkcióban használatosak. Tendenciák ennek ellenére kimutathatók, de figyelmeztetnünk kell arra, hogy a kivétel itt több, mint a germán tájon volt.

Az egész szertartás mottója a János szerinti *Turba multa* evangélium. Használata egyértelműen angolszász örökség, sőt inkább angol, semmint normann, Normandiában ugyanis nem kizárólagos. Mivel Nyugat- és Dél-Európa minden nem anglonormann egyháza a Máté-evangéliumot alkalmazza, ez a perikópa mindjárt az ordó elején jelzi az úzus hovatarozását. Később csatlakozott elé a germán tájakról már ismert *Venerunt filii Israel*, közének nélkül. Ha a hódolati stáción újabb evangéliumot olvasnak, akkor az a Máté szerinti *Cum appropinquasset*.

A szentelési imák atipikusak. Az exorcizmus ugyan nem általános, de a liturgikus nyugaton csak anglonormann források ismerik. Az orációk túlnyomó része a PRG-ből való. A *Deus cuius Filius* szinte mindenütt megvan, a *Deus ... pro redemptione* helyett —nyugat-európai szokás szerint— annak második, *Deus qui dispersa* kezdetű szakaszát használják. Több helyről dokumentált még a germán területek prexe, az *Ops ... mundi conditor* (itt természetesen csak orációként), az *Ops ... in diluvii*, az *Ops ... humano generi*, az *Ops ... die azymorum* és a germán földön kifejezetten ritka *Auge fidem*.

A PRG-n kívüli imaanyag vagy egyedi, vagy —mint korábban részletesen ismertettük— franciaországi párhuzamokkal bír. Angolszász tételnek bizonyul a *Deus qui temporibus Noe* kezdetű: egy prenormann canterbury-i pontifikálén kívül jumièges-i Róbert londoni püspök misszáléjában található meg, itt (az ólatin emlékekhez hasonlóan) egyetlen szentelési imaként. Róbert ugyan már normann volt, az általa a jumièges-i apátságnak (ennek szerzeteséből lett püspökké) adományozott kódex azonban a hódítás előtti kor tanúja. Az ágakat itt is, mint a germán tájon kívül mindenütt, a két *Pueri Hebraeorum* éneklése közben osztják ki.

A sajátos processziós tételek közül Clunyre vezethető vissza a *Fratres hoc enim — In nomine Iesu* tételpár, amely szövegét a nap szentleckéjéből veszi. Asszignációjuk egészen változatos, de a táj megbízható ismertetőjegyei, és inkább a szertartássor elejére kerülnek. Az angolszász réteget képviseli a *Prima autem azymorum* processziós antifóna, amely prenormann angol énekként származhatott vissza Rouenba. A korai normann réteghez tartozik az *Ante sex dies passionis* processziós antifóna (nem azonos a közkincshez tartozó, hasonló kezdetű *Ante sex dies sollemnis*-szel). A normandiai Fécamp apátságában találtuk meg az *Appropinquante Iesu* processziós antifónát, amely az *Ante sex dies passionis*-hoz hasonlóan Narbonne-ból is ismert. Históriais rezponzóriumok, de összetartozó sorozatot alkotnak, és csak az anglonormann tájon kísérik a processziót a *Dominus Iesus*, a *Cogitaverunt* és a *Cum audisset turba* (utóbbi nem azonos a közismert *Cum audisset populus* antifónával).

Ezek a tételek nem zárják ki a három Európa szerte bevett processziós antifónát, a *Cum appropinquaret*-et, a *Cum audisset populus*-t és az *Ante sex dies*-t. Az anglonormann táj tehát figyelemreméltóan bővítette a hosszú, reprezentatív antifónák körét. Ebből közvetve a processzió jelentőségére és terjedelmére is lehet következtetni. Mivel az igeliturgiában nincs közének, a közkincs negyedik tétele, a *Collegerunt* rezponzórium is „fölszabadul”, azaz szabadon hasznosítható processziós énekké válik. Drámai, többszereplős szövege miatt szívesen alkalmazzák a belépési stációk valamelyikénél.

Clunyi eredetű hódolati tétel a *Dignus es Domine* rezponzórium, amelyet gyakran verzus nélkül antifónaként, háromszor ismételve, hódolati gesztusokkal énekelnek el. Ezt készíti elő az anglonormann táj talán legemlékezetesebb tétele, az *En rex venit*. Az éneket akkor éneklék, amikor a feretrum föltűnik a láthatáron. Három szakaszból áll, amelyek egy-egy prófétai szakaszt parafrázálnak (*En rex venit mansuetus — Hic est qui de Edom — Hic est ille qui ut agnus*); ezeket a szakaszokat szólisták kisebb csoportja éneklé, a gyülekezet pedig mindegyik szakaszra változó szövegű, de *Salve* kezdetű verzussal válaszol. A *Salve* alatt a celebráns és a gyülekezet térdre borul, és megcsókolja a földet. A szakaszok elé és közé néhol egy prófétának beöltözött gyermek (*puer ad modum prophetae indutus*) szó trópusokat *Ierusalem respice ad orientem — Ecce Salvator venit solvere — Ecce appropinquabit redemptio* kezdettel. Ez a kompozíció vélhetően már Angliában született, és onnan került vissza egyes normandiai úzusokba.

Vagy a hódolati stáción, vagy a kórusbejáró keresztjénél, de sohasem marad el az egész Nyugat-Európára jellemző *Ave rex noster* sem. A kisebb terjedelmű hódolati antifónák előfordulása (például *Hosanna filio David, Cum angelis et pueris, Coeperunt omnes*) nem tipikus, a germán tájon kulcsfontosságú tételek a hozzájuk kapcsolódó hódolati gesztusokkal együtt hiányoznak. Viszonylag elterjedt, de szintén másodlagos, pusztán kiegészítő szerepű az *Occurrunt turbae*. Ugyanezek az antifónák megszólalhatnak az ágak kiosztása alatt is, a két *Pueri* kiegészítéseként.

Bővebb tételkészletet végül a többszörösre szakaszolt belépési stáció igényel. Következtesen a városkapun való belépést és az *Ingrediente*-t előzi meg —mint gall és hispán területeken is— a *Gloria laus*. A további belépésekhez is rendszerint két-két tétel kapcsolódik: egy „statikus”, amelyet a kapu előtt megállva énekelnek, és egy „dinamikus”, amely alatt a gyülekezet bevonul a soron következő térszakaszba. A statikus tételek közt van az *Ave rex noster*, ha nem „használták el” a hódolati stáción, valamint szívesen alkalmazzák előtte a *Collegerunt*-ot és utána a *Circumdederunt* rezponzóriumot. A dinamikus tételek válogatása kevésbé szilárd, de már Clunyben köztük volt, és az anglonormann tájon végig e szerepben marad meg a *Multa turba Iudaeorum* és a *Principes sacerdotum* evangéliumi antifóna. A processziót a főoltár előtt mondott verzikus és könyörgés zárja. Jellemzőbb verzikusok az anglonormann tájon a *Dederunt in escam* és a *Benedictus qui venit*, az oráció a napi kollektá elővételezése, az *Ops ... humano generi*.

Szerkezet

Első processzió, vízszentelés, tercia,
Asperges

IGELITURGIA

Lecke
Evangélium

SZENTELÉS

Exorcizmus
Könyörgések
Ágak meghintése, tömjénezése, kiosztása

PROCESSZIÓ

Processziós rezponzóriumok és antifónák

Legjellemzőbb tételek

Lc. *Venerunt filii*
Ev. *Turba multa* (J)

Ex. *Exorcizo te*
(PRG és saját anyag is, kevés és atipikus)
Ant. *Pueri Hebraeorum tollentes — vestimenta*
(Folyamatos, a stációk bárhol beiktathatók)

R. *Fratres hoc enim*
R. *In nomine Iesu*
R. *Dns Iesus*
R. *Cogitaverunt*
R. *Cum audisset turba*

Ant. *Prima autem azymorum*
Ant. *Ante sex dies passionis*
Ant. *Cum appropinquaret*
Ant. *Cum audisset populus*
Ant. *Ante sex dies sollemnis*

Szerkezet

Legjellemzőbb tételek

HÓDOLAT

Evangélium
Kezdő énektétel (néhol tropizálva)
Feretrum átvonulása, letérdelés, földcsók
További antifónák

Ev. *Cum appropinquasset* (Mt)
Ant. *En rex venit V. Salve* (3×)
R. *Dignus es Dne* (3×)
Ant. *Occurrunt, stb.*

BELÉPÉS

Stáció a város (templom) kapuja előtt
Bevonulás
Stáció a monostor/meadow kapuja előtt
Bevonulás
Stáció a kórusbejáró keresztjénél (hódolat)

Hy. *Gloria laus*
R. *Ingrediente*
R. *Collegerunt*
Ant. *Principes sacerdotum*
Ant. *Ave rex noster* (3×)
R. *Circumdederunt*
Ant. *Multa turba Iudaeorum*
V. *Dederunt in escam / Benedictus qui venit*
Or. *Ops ... humano generi*

Bevonulás
Verzikulus
Könyörgés

c) Variálódás

Az anglonormann úzusok elsődleges ismertetőjegyei az egyedi tételkészlet, a feretrumhoz kapcsolódó ceremóniák és a szakaszolt bevonulás. Ezen belül a szertartás pontos rendje meglehetősen képlékeny. A rendszerezést tovább nehezíti a táj úzusainak megkerülhetetlen történetisége, valamint az angolos, franciás és monasztikus elemek keveredése. Ennek ellenére megpróbálunk valamiféle fokozati sort fölállítani, hogy a germán tájon megfigyelt módon megkülönböztethetővé váljanak a gyengébb és az erősebb változatok.

Az első fokozatot az érett angliai katedrálisok és monostorok képviselik. Ezek a fönt közölt szerkezeti vázlatnak pontosan megfelelnek, csak a tételek sorrendjét alakítják önállóan. Ez mindenekelőtt a számos processziós ének sorrendjét és a processzió belüli elhelyezését érinti, de még így is megállapítható, hogy a két clunyi rezponzórium, a három angolos históriás rezponzórium, valamint a processziós antifónák tömbökként viselkednek: ezeknek tételei sosem szakadnak el a szomszédos tételektől. E gyengébb változatok közé sorolható az imaanyag módosítása, egy nem szentelési oráció fölvétele például a kiosztás végén, a két evangélium fölcserélése, az *En rex venit* tropizálása.

A következő fokozat az anglonormann szintézis előtti állapotok megőrzése. Természetesen ide tartoznak azok az úzusok, amelyek történelmileg korábbiak ennél a szintézisnél: a normann hódítás előtti angolok vagy Cluny és a tőle függő monasztikus konszuetúdók. Ezek mintegy prehistorikus értelemben, de mégiscsak az anglonormann táj részei. Ugyanakkor ebbe a környezetbe illenek azok a késői, akár nyomtatott könyvekből ismert normandiai úzusok is, amelyek az anglonormann tételkészletet vagy annak egyes darabjait gall szerkezeti keretben helyezik el (ezek rendszerint a Máté-perikópát részesítik előnyben), illetve

azok a normann hódítás utáni brit úzusok, amelyek egyéniségüket az angol-szász jellemzők (például a lecke nélküli János-perikópa) megtartásával fejezik ki.

A legerősebb fokozatot a tájidegen megoldások jelzik. Ilyen „germanizáló” megoldás például a kvázi-introitus és a kollekta, a rendhagyó *Dicite filiae Sion* szentlecke, a közének vagy a prex használata: mindhárom Normandia érseki széke, Rouen liturgiájában. Rouen gyakorlatának egynémely vonása ugyanakkor angol követőkre talált például Herefordban vagy Barkingban. Egyébként is az a benyomásunk, hogy Normandia és a Brit-szigetek egyházai afféle testvérvárosi viszonyban állhattak egymással: ha a teljes anyagot földolgozhatnánk, talán sikerülne azonosítani a normandiai anyaegyházakat a tőlük függő brit vidékekkel összekötő, a Csatornán átfelülő szálakat.

3. Iberoprovenszál úzusok

Az iberoprovenszálnak nevezett liturgikus táj a teljes Ibér-félszigetet, a Baleáriszigeteket, illetve az Azúr-partot: Franciaország földközi-tengeri partvidékét foglalja magába, egészen az itáliai Alpokig. Egyházkormányzatilag a hispán tartományokon kívül Narbonne, Arles, Aix, Embrun és Tarentaise érseksége sorolható ide. E „spanyol” és „francia” egyházak összefonódására kézenfekvő magyarázatot adna, hogy a mór hódítás következtében gazdátlanra vált egyházmegyéket, tehát azokat, amelyeknek fölérendelt érseki központja arab fennhatóság alá került —Burgos és Santiago kivételével mindegyik így járt—, Narbonnehoz csatolták. A liturgikus képlet azonban nem változott meg e központok visszahódításával sem, és a két, politikailag és kulturálisan különböző térség kapcsolatai egyébként is mélyebb gyökerekből táplálkoznak.

Egyrészt —mint korábban többször fölhívtuk rá a figyelmet— a gall és az ibér úzusokat összekötő tételkészletnek legalább egy rétege bizonyíthatóan gallikán eredetű. Másrészt a délfraancia területekkel való rokonság nemcsak a Narbonne alá tartozó katalán és aragóniai területekre érvényes, hanem Galíciára, Leónra és egész Portugáliára is. Harmadrészt a mindvégig keresztény kézen maradt északi területek ugyanazt a gyakorlatot képviselik, mint a visszahódított déliek, és a táj belső variálódása nem kisebb mértékű a móroktól elfoglalt területeken, mint a mindvégig keresztény vidékeken. Az egyes ibér úzusok rokonsága sem mindenütt hozható összefüggésbe politikai vagy egyházszerkezeti viszonyokkal.

Mindez arra enged következtetni, hogy az arab uralom nem tudta mindenestül megtörni az ibér egyházak liturgikus életét, és legalább helyenként, korszakonként nem is törekedett erre. Az iberoprovenszál egyházak megőriztek vizigót és még inkább gallikán elemeket, és talán éppen elzártáguknak köszönhetően tartották meg őket a galliai egyházaknál hűségesebben. Különállásuk azonban nem pusztán archaizmus: befogadták és sajátosan alakították magukhoz a későbbi fejleményeket is. Kapcsolataik szerteágazók, a kézenfekvő gall párhuzamokon kívül germán és itáliai szerkezeti megoldások, anglonormann tételek sem ismeretlenek köztük. Átmenetek nélküli, markáns vonása-

ikkal ütnek el a szomszédos aquitán és burgund térségtől, variálódásuk többnyire áttekinthető. Ami Hispániát illeti, ez talán két tényezővel is összefüggésbe hozható. Az egyik az európai átlaghoz képest ritkás településhálózat és az egyházi intézményrendszer ennek megfelelő kisebb sűrűsége. A másik egyfajta nemzeti identitásnak a középkorban szokatlanul korai kifejlődése, amely minden bizonnyal kedvező közeg volt egy „nemzeti” liturgiaváltozatnak.

a) Szerkezet

Az iberoprovenszál virágvasárnap legjellemzőbb szerkezeti elemei a responzóriumokkal kísért kivonulás a stációra, a stáción elmondott tercia, a nyugat-európai környezetben szokatlanul gazdag, prexben kicsúcsosodó szentelés, a szentelés után ünnevelt igeliturgia és a „kopogtatós” belépési szertartás.

A kezdőpont itt is a vasárnapi szenteltvízhintés, amelyet a napról mondott tercia és vízszentelés előz meg. Ezt követi a stációra való kivonulás, amelyet históriás responzóriumok kísérnek. Ugyanezt figyelhettük meg egyes germán úzusoknál, ott azonban a processziónak ez a kivonuló szakasza inkább kivétel, semmint szabály. Az iberoprovenszál kivonulás ezzel szemben a táji jellegzetesség, amelyhez képest a főtemplomban végzett szentelés rendhagyónak, vagy legalábbis egyszerűsített megoldásnak tűnik. Hogy históriás responzóriumokat énekelnek, az a később részletezendő gall tájhoz képest egyéni, ott ugyanis a kivonulás rendszerint csöndben történik.

Különös, csak ezen a tájon előforduló szerkezeti elem a stáción elmondott tercia. Ez nem a nap terciájának megismétlése, hanem a Boldogságos Szűz kiszolozmájához tartozó, rövid tercia volt, amelyet a középkori konventekben rendszerint függetlenül mondtak el a nap terciája után. Terjedelme nem nagy, ebben a szerepében talán stációköszöntő szerepet játszik, mindenesetre az egyik legszembeötlőbb jegye az iberoprovenszál identitásnak.

Vagy a terciát követi, vagy külön stációt alkot az igeliturgia. Kizárólag az evangélium felolvasásából áll, de majdnem mindig beszéd kapcsolódik hozzá. Elhelyezése nem teljesen szilárd. Vagy —germán módra— megelőzi a szentelést, vagy követi, sőt —gall módra— a processzió közben egy külön stáció témája lesz. Egyedi volta miatt talán ez utóbbit tekinthetjük tipikusnak és eredetibbnek, jóllehet a földolgozott anyagban az előbbi van többségben. Ilyenkor a tercia sem a szentelést, hanem az igeliturgiát előzi meg. Egyes úzusokban ez a stáción felolvasott evangélium összekapcsolódik a hódolattal, akár az anglo-normann szerkezetben, ahol a második evangélium készítette elő a feretrum érkezését. Mégis jellemzőbb ennél az iberoprovenszál tájon, hogy a hódolat a belépést előzi meg.

A szentelés 3–7 imát tartalmaz, exorcizmusa nincs, a prex viszont sohasem hiányzik. Az euchológiai anyag meglehetően egységes és jellemző, szokatlan tételek csak egy szűk forráscsoportban tűnnek föl. A szentelést gyakorta párverek vezetik be és áldásformulák, akklamációk zárják. Az ágak kiosztása alatt antifónákat énekelnek. A szentelési imák viszonylag gazdag készlete nem

terjeszthető ki a szertartás további szakaszaira, ezeken kívül kizárólag az évközi Asperges-könyörgés és némely úzusokban egy szintén évközi, de tájjellegű belépési ima szerepel.

A processzió fő szakasza a szentelés utáni, alatta szólalnak meg az ünnep sajátabb processziós antifónái. A kiosztási antifónák és a processziós antifónák egybefüggő sorozatot alkotnak, éles határvonalat nem lehet köztük megállapítani. Talán ezért is van, hogy a tételsor a rövidebb antifónákkal indul, és csak ezeket követik a nagy processziós antifónák. Az énekanyag egyébként általában rövid és nem különösebben jellemző.

Az érkező Krisztust a celebráns, illetve az előtte hordott körmeneti kereszt jeleníti meg. Kissé zavarba ejtő, hogy a hódolati stáció az igeliturgiával és a belépéssel is összekapcsolódhat. Mivel az igeliturgia gyakran követi közvetlenül a szentelést (ez fölfogható a processzió eredetileg két stációja összevonásának is), a hódolat néhol már ekkor megtörténik. Mindenesetre érzékelhető, hogy az eredetibb megoldás a hódolat-belépés párosítás, az igeliturgia-hódolat ehhez képest ugyanolyan kettőzés, mint amilyen az anglonormann kettős hódolat volt előbb a stáción, a feretrum előtt, utóbb a kórusbejáró keresztjénél. Ezek a szerkesztési következetlenségek talán abból fakadnak, hogy az illetékesek méltó helyet kívántak a rendelkezésre álló, egyformán népszerű hódolati tételek mindegyikének. Ha tehát az evangélium fölolvasásához is kapcsolódik hódolat, akkor a hódolat tárgya az elhangzott szöveg, a hódolati tétel és a hozzá kapcsolódó gesztus a felolvasáshoz (és a beszédhez) csatlakozó akklamáció.

A menet a város vagy a templom bezárt kapuja előtt megáll, és a megfelelő tétellel vagy tételekkel megtörténik a hódolat. Ez értelemszerűen bővebb, ha hódolati tételekre és gesztusokra előzőleg még nem került sor. A *Gloria laus*-t a bezárt kapu mögül, vagy még gyakrabban a fal tetejéről, toronyból vagy bástyáról éneklik a gyermekek. Ahol van belépési könyörgés, ott ezt követően mondja el a celebráns. Az utolsó mozzanat a háromszori kopogtatás az *Attollite* felszólításokkal és a 23. zsoltárból vett, már idézett párbeszéddel. A kapuk ekkor föltárnak, a menet bevonul a városba, majd a főtemplomba. Az általános belépési tétel, az *Ingrediente* egyben a processzió zárótétele, további belépési stációk nincsenek, és ezért hiányoznak a „statikus” énektételek vagy a további belépési orációk is: miután a gyülekezet visszatért a főtemplomba, egyszerűen kezdetét veszi a mise.

b) Tételkészlet

Az *Asperges* az iberoprovenszál tájon római módra, az *Ostende* verzikulussal és az *Exaudi nos Domine* könyörgéssel történik. A históriás responzóriumok a közkincsből valók, de a preferenciák mások, mint germán tájon: itt a *Dixerunt impii* a legkedveltebb kezdőtétel, utána pedig a *Conclisit* és a *Viri impii* fordul elő viszonylag gyakran.

A szentelési imákat gyakran vezeti be az *Adiutorium nostrum in nomine Domini* — *Sit nomen Domini benedictum* verspár, és előfordul a szentelés végén

egy összefoglaló áldás (*Et benedictio Dei Patris*) vagy a háromszori *Deo gratias* felkiáltás. Az akklamációk iránti előszeretet lehet akár vizigót örökség is. A prex mindig az *Ops ... Redemptor qui de caelis*, amely orációként a gall, főleg a burgundi területeken népszerű még, prexként azonban az iberoprovanszál típus csalhatatlan jele. Általában ezt követi, ritkábban megelőzi, de majdnem ugyanilyen általános a *Haec Domine festa recoluntur* kezdetű, gallikán eredetű ima. E kettőn kívül itt is a *Deus cuius Filius*, mindjárt utána pedig a *Deus qui dispersa* a legkedveltebb oráció. Egy-egy szűkebb forráscsoportban bőségesen adatolt még az *Ops ... mundi Creator et Redemptor* és az *Ops ... in diluvii*.

Az ágak kiosztása alatt, a processziós énekciklus kezdetén találjuk a *Palmae fuerunt* antifónát, amely csak erről a tájról dokumentált. Más, az ünnep saját anyagából vett antifónák is követhetik (a két *Pueri* mellett ilyen lehet a *Cum angelis*, az *Occurrunt/Occurrerunt turbae*, a *Turba multa* és a hosszú *Collegerunt*), de jelentőségét mutatja, hogy bizonyos úzusokban háromszor, emelkedő hangon megismétlik. Elterjedési köre viszont Hispánia keleti és belső területeire szorítkozik, másutt átadja helyét a szokásos *Pueri Hebraeorum*-oknak. Dél-Európában ezek közül az első *tollentes* helyett *portantes* szövegváltozattal is megtalálható.

A processziós énekanyag összességében atipikus és nem is különösebben terjedelmes. Több forrásban megjelenik a viszonylag ritka *Multa turba Iudaeorum*, talán vizigót eredetű, de legalábbis kasztíliai tétel a *Veniente Domino*, és általában hiányzik az Európában egyébként közkeletű *Ante sex dies*. Noha a processziós tételek használata és sorrendje messze nem a legkarakteresebb vonása ennek a tájnak, alkalmas arra, hogy egy-egy ide tartozó úzus közt szorosabb rokoni viszonyt jelezzen.

Hódolati tételként az iberoprovanszál úzusok alapvetően a *Gloria laus*-t használják, többször a közismert ötstrófásnál bővebb változatban. A mértéktartó hódolat —mint Itáliában is— abból áll, hogy a kapu előtt megálló celebránst gyermekek köszöntik a himnusz eléneklésével. Ezen kívül a *Collegerunt*-ot és az *Ave rex*-et szokás a hódolati stáció összefüggésében használni (ez utóbbit háromszor ismételve), akár a kapu előtt, akár az igeliturgia végén, akár mindkét helyen. Mivel van néhány olyan forrás, amelyben ezek nem szerepelnek, a *Gloria laus* viszont igen, föltételezzük, hogy gall eredetű tételek, amelyeknek egy, már kialakult szerkezeten belül kellett „helyet csinálni”: ez vezethetett a kettős hódolat jelenségéhez.

Főleg a belső és a nyugati területekre jellemző a „kopogtatós” belépés és az *Attollite* dialógus, míg a katalán vidékek névjegye az *Ops ... aedificator et custos* belépési könyörgés. Az *Ingrediente* az egész rítussor zárótétele, újabb stáció beiktatása a kórusrekesztőnél egészen kivételesnek számít. Ez talán összefüggésben van az ibériai templomépítészetnek azzal a hagyományával, amely a kórust a hajó közepén, viszonylag kis ajtóval, körüljárható „dobozként” helyezi el. Egy ilyen elrendezés kevésbé sugallta a belépés szakaszolását, mint az északi területek hosszú templomhajói és homlokzatszerű rekesztői.

Szerkezet	Legjellemzőbb tételek
Vízszentelés, tercia, Asperges	V. <i>Ostende nobis</i> Or. <i>Exaudi nos Dne s-e Pater</i>
PROCESSION	
Históriás rezponzóriumok	R. <i>Conclusit</i> R. <i>Dixerunt</i> R. <i>Viri impii</i> R. <i>In die qua</i>
TERCIA	(Szűz Mária kiszolozsmájából)
SZENDELÉS	
Bevezető párversek	V. <i>Adiutorium nostrum — Sit nomen</i>
Könyörgések	Or. <i>Ops ... mundi Creator</i> Or. <i>Dne ... per os prophetarum</i> Or. <i>Ds cuius Filius</i> VD <i>Ops ... Redemptor qui de caelis</i> Or. <i>Haec Dne festa recoluntur</i> Or. <i>Ds qui dispersa</i>
Prex	
Könyörgések	(Vagy a tercia és a szentelés között)
IGELITURGIA	Ev. <i>Cum appropinquasset (Mt)</i>
Evangélium	
Beszéd	
ÁGAK KIOSZTÁSA ÉS PROCESSION	
Kiosztási antifónák	Ant. <i>Palmae fuerunt in manibus (3×)</i> Ant. <i>Pueri Hebraeorum tollentes — vestimenta</i> Ant. <i>Occurrunt (Occurrerunt) turbae</i> Ant. <i>Cum angelis et pueris</i> Ant. <i>Hosanna filio David</i> Ant. <i>Turba multa</i> Ant. <i>Multa turba Iudaeorum</i> Ant. <i>Cum appropinquaret</i> Ant. <i>Cum audisset</i> Ant. <i>Veniente Dno</i>
Más, rövidebb antifónák	(Az igeliturgia végén is lehet)
Processziós antifónák	R. <i>Collegerunt</i> Ant. <i>Ave rex noster (3×)</i> Hy. <i>Gloria laus (bővebb változatban is)</i>
HÓDOLAT	
Előkészítő tétel	
Hódolati tétel (térdhajtással)	
Az érkező Krisztus köszöntése	
BELÉPÉS	
Verzikulus	V. <i>Benedictus qui venit / Benedic Dne civitatem</i>
Könyörgés	Or. <i>Ops ... aedificator et custos</i>
Kopogtatás a zárt kapun	<i>Attollite portas (3×)</i>
Responzórium	R. <i>Ingrediente</i>

c) Variálódás

Megnehezíti az iberoprovenszál anyag variálódásának elemzését, hogy a rendelkezésünkre álló, nagyrészt késő középkori, nyomtatott forrásanyag általában a processzió többé-kevésbé rövidített formáját tartalmazza. Gall párhuzamok, Orense archaikusnak tűnő úzusa és néhány régebbi emlék alapján arra következtetünk, hogy bár a rítussor szerkezete és tételkészlete alig módosult a középkor folyamán, azért enyhén leegyszerűsödtek. Ennek a redukciónak esett helyenként áldozatul a processzió kivonulási szakasza, de sejthető, hogy eredetileg az igeliturgia, a hódolat és a belépés önálló stáció volt, köztük vonulásokkal.

Ha a vélhető egyszerűsítést figyelmen kívül hagyjuk, akkor szerkezeti változatokat mindenekelőtt az igeliturgia helyzete és a kettős hódolat alapján lehet elkülöníteni. A források egyik, valószínűleg archaikusabb csoportjában az igeliturgia a szentelést követi, míg a másikban a szárazmise szerkezeti keretébe illeszkedik, és megelőzi a szentelést. Ha a szentelést követi, akkor vagy csak evangéliumolvasásból és homíliából áll, vagy ezekre következik a hódolati tétel, az *Ave rex noster* is. Másutt ugyanez elmarad, vagy a belépés előtt szólal meg. A kettős hódolat csak néhány kasztíliai úzusban van meg, az igeliturgia áthelyezése a szentelés elé viszont általános tendencia, amely az egész tájon szórtan érvényesül.

Az eredetibb állapot annak lehet nyoma, amikor az igeliturgia önálló stáció volt. Miután a szentelés és az igeliturgia helye közti vonulást kiiktatták, logikátlanak tűnhetett a sorrend, és a gazdag euchológiai anyaggal rendelkező („szárazmises”) egyházak mintájára egyes úzusok áthelyezték a szentelés elé. Hogy az egyes szakaszok ilyen átszerkesztései lehetségesek voltak, azt Palencia romanizáló és Toledo archaizáló gyakorlata igazolja. Palenciában a tridenti zsinat után a kuriális típusú igeliturgia eleje (evangélium nélkül) bekerült a szentelés elé, az eredeti evangélium és beszéd pedig a szentelés után következett. A beavatkozás következtében azonban a tercia is átkerült a szentelés utánra, ami egyébként példátlan jelenség. Toledóban —a *Missale mixtum* szerint— a tercia és az igeliturgia a szertartás legvégén, a templomhajóban tartott stáción szerepel. Iberoprovenszál jellegzetesség tehát a szentelés utáni, külön igeliturgia és a rítussorba beemelt tercia is, de az egyes elemek áthelyezése elfogadott.

Az iberoprovenszál táj bizonyos értelemben szabályosan viselkedik: jellegzetességei a földrajzi határvidékeken a legerősebbek. A táj keleti határán fekvő, néhol itáliai színezetű Aostában például hiányzik az *Ave rex noster*, de megvan az *Ante sex dies* és a belépés utáni megállás a templomhajó közepén, míg a nyugati végeken, a galíciai Orensében egy erősebben gall-germán színezetű úzust találunk. Egyedül itt a szokásos prex és a *Haec Domine festa* kezdetű ima is hiányzik.

A központi területen azonban különös variálódási képletet azonosítunk. Ha a ritkább tételek előfordulását vizsgáljuk, a hispán terület liturgikus felosztása észak-déli irányú, azaz hasonló a politikaihoz: egy keleti és egy nyugati tömböt különböztethetünk meg. Ez megfelel a reconquista két keresztény

bázisának: az északnyugati Leónnak (Asztúria, Galícia és Portugália is ide tartozik), illetve az északkeleti Katalóniának (Aragónia, Valencia és a Baleári-szigetek vonhatók még ide). A belső területek: Kasztília és Navarra képezik az átmeneti sávot, az előbbiek jellemzőinek keveredésével, és némi önállósággal. A kivonulási rezponzóriumok, a *Palmae fuerunt* vagy az *Ops ... aedificator et custos* a keleti, a kettős hódolat vagy a *Veniente Domino* processziós antifóna a középső, az *Attollite* dialógus a nyugati sávban mutatható ki.

Az imaanyag elemzése azonban éppen ellentétes, kelet-nyugati irányú mintázatokhoz vezet. Szinte tökéletesen megegyező válogatásban és sorrendben közli a szentelési imákat Salamanca és Braga; Aix-en-Provence, Arles és Avila; Seu d'Urgell, Zaragoza és Palencia; Narbonne, Barcelona, Valencia és Segovia; illetve Vic és Mallorca. Az összeköttetések nem követik sem a ritkán lakott félsziget úthálózatát, sem a politikai vagy egyházi közigazgatást, de még a reconquista dél felé nyomulásának szakaszait sem. Talán —mint Normandia és Anglia között— valamiféle liturgikus „testvérvárosi” rendszer nyomai, amely a mai Dél-Franciaország, Spanyolország és Portugália területét is lefedte. Akárhogyan is, az iberoprovenszál táj tagolódása földrajzi szempontból „négyzet-rácsos”: a szerkezet és a tételkészlet hosszanti sávjait szelik át az imaanyag keresztirányú sávjai.

Végül, mint az anglonormann tájon, egyéni megoldásnak tűnik az igeliturgia fölfelesztése. Ugyanazt a kvázi-introitusból, olvasmányból és közénéből álló toldalékot használja az egymástól távoli Aix-en-Provence és Braga. A szentlecke ugyanazt a *Dicite filiae Sion*, amely már Rouenban és Barkingban egyedinek bizonyult, így —mint a narbonne-i processziós tételek egyike-másika— akár egy mediterrán éghajlatra vagyó, kalandos lelkű normannak is lehetnek köszönhetőek. A *Circumdederunt* mint közének franciás elemnek tűnik: Rouen mellett Tours-ban és Besançonban is megtaláljuk. Aix és Braga viszonya mégis közvetlen, mert a négy tételből álló sorozat csak e két úzusban szerepel azonos módon. Annál furcsább, hogy a bragai úzus —amelyet pedig a XX. században mint Portugália ősi nemzeti hagyományát élesztettek újra— minden tekintetben az aixi és a salamancai gyakorlat keresztesződésének látszik. Az igeliturgia, a hódolat és a belépés az előbbivel, a szentelés és a processzió az utóbbival egyezik meg hiánytalanul. A portugál hazafiúi érzületet talán nem táplálja ez a fölfedezés, de ha a bragai hagyomány felújítói valóban ősi gyakorlatot követtek, akkor ez —nem kis meglepésünkre— azt jelenti, hogy a rítussort a középkori kontaminátorok is éppen úgy szakaszolták, mint mi.

4. Gall úzusok

A gall liturgikus tájat leginkább negatív meghatározásokkal írhatjuk le. Lényegében a mai Franciaország területéről van szó, de nem tartozik ide a más tájak összefüggésében már elemzett Normandia és Dél-Franciaország, illetve átmeneti területet képeznek északon a Dél-Németalfölddel érintkező tartományok, keleten pedig a burgundiai és lotaringiai egyházak egy része. Az így

leszűkített táj is igen változatos: alig találni két azonos úzust, sőt ugyanazon egyház különböző szerkönyvei is eltérhetnek egymástól. Meglehetősen sok a szerkezeti változat, a változó asszignáció, magas a nem szignifikáns, stációs vagy votív tételek aránya.

Ez a változatosság legalább két tényezővel hozható összefüggésbe. Míg a történeti emlékezetünket meghatározó újkori képlet szerint egy egységes, abszolutisztikus Franciaország állt szemben egy kisállamok sokaságára töredeztet Németszággal, addig a kora középkorban épp fordítva: egy szélsőségesen tagolt Franciaország állt szemben egy viszonylag jól szervezett Németszággal. Az utóbbinak megfelel a változatokban gazdag, de alapjaiban egységes germán táj, az utóbbinak pedig a mindenfajta konzisztenciát nélkülöző gall táj. Mivel a kutatás folyamán egyre inkább erősödik az a benyomásunk, hogy a liturgia differenciáltsága egy-egy korszak „kistérségi” kulturális identitásait képezi le, a gall úzusokban a karoling kor utáni, a központi hatalom szempontjából gyenge, de élénk egyházi élettel és öntudatos regionális központokkal rendelkező Franciaország vetületét véljük fölfedezni.

Az utóbbi tényezővel, az egyházi kultúra eleveenségével lehet összefüggésben a gall táj pozitív értelmében vett töredezettsége. Szemben Ibériával itt az egyházi intézményrendszer sűrűsége egész Európában a legnagyobb — legfőljebb Dél-Itália lenne versenyképes, ott azonban a vizsgált időszakban még a bizánci rítus az uralkodó. E nagyobb sűrűségnek megfelelően az egységnyi területre jutó egyházi intézmények többen vannak, és több csoportra is oszlanak. Ha vannak is földrajzilag vagy intézményileg összetartó úzuscsoportok, ezek sűrűbben váltják egymást egy adott területen belül. A gall táj liturgikusan „barázdáltabb”, földolgozása nagyobb lefedettséget, több adatot igényel, mint amennyire eddig módunk volt szert tenni. Ez is okozhatja a kevésbé világos képet.

A gall úzusok a nekik otthont adó tájon kívül is maradandó szerephez jutottak. A középkorban elterjedt szerzetesrendek nagyobb része ugyanis közvetve vagy közvetlenül gall típusú liturgiát tett magáévá. A ciszterci és a karthauzi rend Burgundiában született, és központjaik is itt voltak. A dominikánusok alapítójuk spanyol eredete ellenére Párizshoz és környékéhez kötődtek leginkább, liturgiájuk is félreismerhetetlenül gall jellegű. A premontreiek központja északon, Laon mellett, már a németalföldi területekhez közel feküdt, a kármeliták pedig a XIII. század jeruzsálemi úzusát sajátították el: ez véletlenül sem valami egzotikus, keleti gyakorlat volt, hanem a keresztes hadakkal érkező francia klérusnak a Szentföldre importált liturgiája. Így történt, hogy a gall úzusok —rendi liturgiaként— részben a tridenti zsinat után is használatban maradtak. Ami a virágvasárnapot illeti, vélhetően ezek a rómainál puritánabb, de kétségkívül ősi úzusok szolgáltatták a mintát mindkét XX. századi reformhoz. Az 1950-es évek óta a hivatalos, „római” virágvasárnap szerte a katolikus világban gall színezetű.

a) Szerkezet

A gall virágvasárnap szerkezete elsősorban onnan ismerhető föl, hogy nem vagy csak hiányosan tartalmazza a korábban tárgyalt három táj jellegzetességeit. A szentelés, az igeliturgia, a hódolat és a belépés is a lehető legvisszafogottabb formát ölti. A szentelés exorcizmus és prex nélkül, egy vagy két, egészen kivételesen három orációval történik. Más imaszöveg a szertartásban nincs is, legfőljebb a processzió lezárásakor hangzik el egy rövid és jellegtelen „kölcsonkönyörgés”, előtte verzikulussal. Az igeliturgia csak evangéliumból és esetleg beszédből áll. Van ugyan példa a leckére és a közénekre, de mint Rouen-Barking vagy Aix-Braga esetén, ezek mindegyike tájidegen egyénieskedés, vagy legalábbis a határvidékekre jellemző, perifériális megoldás. A hódolat is távol áll a germán és az anglonormann táj színpadias gesztusaitól: egy-egy hódolati tétel eléneklésében és esetleg (megközelítőleg sem mindig) háromszori térdhajtásban merül ki. A leggazdagabb talán a belépési stáció: a „kopogtató” szertartás nem általános, de az egész gall tájon bőven dokumentált, és — talán a hosszú, gótikus katedrálisok miatt — elég elterjedt a kórusrekesztőnél beiktatott, másodlagos megállás is.

A szertartásrend mindenestre elég puritán. Aki karthauzi vagy ciszterci közvetítéssel ismeri meg, könnyen esik abba a tévedésbe, hogy e szigorú rendek alakították ilyen visszafogottá, de a rokon egyházmegyés úzusok meggyőznek arról, hogy csupán a táji sajátosságokat vitték tovább intézményi alapon. A gall táj bizonyos értelemben átmenetet képez az anglonormann és az iberoprovenszál között, mindkettőből a szerényebb elemeket válogatva össze: szentelési szakasza az előbbivel, igeliturgiája és hódolata az utóbbival, belépése mindkettővel rokon. Történelmileg azonban valószínűleg megelőzi őket: a clunyi-anglonormann hódolat és az iberoprovenszál szentelés is olyan, utólagos fejlesztésnek látszik, amelyet a gall „anyaliturgia” nem fogadott be.

Nem arról van tehát szó, hogy a gall egyházak eredendően puritánabbak lennének a többinél, sőt kétségtelen, hogy a gall terület volt a középkori Európa egyházi kultúrájának szíve. Puritanizmusuk a virágvasárnapra szorítkozik, a jelenségnek kronológiai magyarázata van. A korai modernizáció az élet és a történelem számos területén vezet látszólagos elmaradottsághoz: minél korábban jelent meg valahol a villanyvilágítás, a csatornázás vagy a tömegközlekedés, annál korszerűtlenebbnek hatnak ugyanezek a dolgok egy évszázad elteltével, és viszont: minél későbbiek valahol egyes civilizációs vívmányok, annál korszerűbbnek mutatkoznak — Dubai a XXI. század elején minden bizonnyal modernebb városnak hat, mint London. A gall virágvasárnap kialakulását a IX–X. századra tehetjük: az északi és keleti germán területek ekkor még pogányok, Ibéria mór uralom alatt áll, Britannia prenormann korszakát éli. Az újítás Galliában jelenik meg először, de meg is marad fejlettségének kezdeti állapotában, míg másutt befogadása az egyházi kultúra lendületes, fölfelé ívelő korszakaival esik egybe.

Az Asperges többnyire nem része a szertartásornak, a terciát vagy a vízszentelést is csak elvétve említik a rubrikák. Az egyes stációk sorrendje nem teljesen kötött. Szinte mindenütt a főtemplomtól különböző stáción végzik a szentelést, de a kivonuló szakasz aliturgikus. Vagy eleve a stáción található a gyülekezet, vagy csöndben vonul oda a főtemplomtól. Ahol mégis van a kivonuló processzió énekes anyaga, ott nem elsősorban történelmi responzóriumokból, hanem stációs tételekből áll. Mivel a stációk titulusa templomonként változik, e tételek eleve lehetetlenné teszik a rendszerezést, készletként viszont fölhívják a figyelmet a gall processzióknak az európai átlagot meghaladó stációs irányultságára. Sokszor maga a megállás, a processzió célpontja sem kapcsolódik össze a négy klasszikus mozzanat egyikével, hanem kimerül a titulusról való, szuffrágiumformájú megemlékezésben. Ugyanilyen „tituláris” tematikája lesz a főtemplomba való visszatérésnek.

A szentelés és az igeliturgia kapcsolata olyan, mint az iberoprovenszál tájon. Elvétve a tercia is megjelenik a szentelés előtt. Ez azt jelenti, hogy vagy a szentelés következik előbb, és az evangéliumolvasás utána, vagy az evangéliumolvasás előzi meg a szentelést. Az első van többségben, és az is tűnik eredetibbnek. Ha ezzel összevetve vizsgáljuk az iberoprovenszál gyakorlatot, akkor úgy értékelhetjük, hogy ott a szentelés hangsúlyosabbá válása ihlette a szárazzmisés, az evangéliumot a szentelés elé iktató megoldást. Az eredetibb nem ez volt, de az úzusok szerkezeti logikája ennek kedvezett, így idővel többségi szokássá lett. A szárazzmisés szerkezet Galliában is kimutatható, de sosem válik uralkodóvá.

Egyes úzusokban nincs is evangélium, vagy egészen mellékes. Talán azért, mert főleg a monasztikus rubrikák kitérnek arra, hogy virágvasárnap a kisebb, hajnali misékben a bevonulásról szóló perikópát kell olvasni, szemben a főmisében olvasott Máté-passióval. A perikópa helye így biztosítva volt, a processzió csupán „másodfelhasználás”. Ahol van evangélium, ott vagy mindjárt a szentelés után, mintegy processzióindító tételként olvassák, vagy külön stáció témája lesz a processzió első szakasza után. Ez esetben beszéd is csatlakozik hozzá, és nem ritka, hogy —mint Segoviában vagy Palenciában már tapasztaltuk— utána következik a hódolat, vagy legalábbis annak első fele.

Az érkező Krisztust a kapu előtt, az *Ave rex noster* éneklésekor a kereszt, a *Gloria laus* viszonylatában pedig a celebráns jeleníti meg. Több helyről dokumentált a clunyi *osanna*, az anglonormann *feretrum* megfelelője is. Nem teljesen egyértelmű, hogy Cluny vett át egy honi, a belső gall (burgund és aquitán) területen szokásos rítuselemet, vagy Clunyé a „szabadalom”, de találmánya a kontinensen monasztikus közvetítéssel, szórványokban, Britanniában viszont táji jellegzetességként maradt meg.

Maga a processzió a szentelés után egyetlen folyamat, a stációk előtti és utáni szakasza éppúgy nem különbözik, mint az anglonormann tájon. Az *Ingrediēte* a kapun való belépéskor hangzik el, de ez sem jelent törést: ha még hosszú út van hátra a főtemplomig, az énekek sorozatát ott folytatják, ahol a belépés

előtt abbahagyták. Gall jellegzetesség az is, hogy a processzióban énekelt tételek közt némi szünetet tartanak: ezt csak itt írják elő, de itt következetesen előírják a rubrikák. A processzió általában hosszú, de nem különösebben eseménydús, ezért a terjedelmesebb tételeket kedveli.

Mint előrebocsátottuk, a gall virágvasárnap leghangsúlyosabb mozzanata a belépés. A hódolattal való kapcsolata olyan, mint az iberoprovenszál tájon. Rendszerint használ egy jellemző hódolati tételt, amelyet vagy az evangélium után, vagy a belépés előtt iktat be. Ez a tétel gyakran háromszor hangzik el, és ezt a három elhangzást kísérik hódolati gesztusok. A tételt a celebráns intónálja. Nem mindenütt mutatható ki, de nem korlátozódik egyetlen szűkebb területre sem az *Attollite*-párbeszéd és a kopogtatás. Úgy sejtjük, hogy előbb gall úzusok kölcsönözték a templomszentelési ordóból, és innen vette át az ibér úzusok nyugati, leóni családja.

A belépés szakaszolása nem olyan kifinomult, mint az anglonormann tájon, de a kórusbejáró keresztjénél a gallok is gyakran iktatnak be megállást. Ha nem volt hódolat az első belépéskor, akkor itt kap helyet. Ha azonban volt, akkor is szívesen helyeznek el ezen a stáción egy újabb jellemző, jól dramatizálható, „statikus” énektételt. Ezt a kórusrekesztő tetejéről énekelheti szólista vagy kisebb együttes. A bevonulás sokszor máriás tematikájú — nem mindig lehet eldönteni, hogy a templom titulusa, vagy a belépés általában vett máriás asszociációi miatt. A processziót végül a főoltárnál elmondott verzikus és könyörgés zárhatja.

b) Tételkészlet

A gall processzió nagy mennyiségű atipikus tételt használ. Nemcsak a stációs antifónák, rezponzóriumok, himnuszok, verzikusok és könyörgések tartoznak ide, hanem votív, főként máriás, a saját patrónusról szóló és halottas anyagok is. Ezek használata megmarad a legszűkebb körben, de kiemelkedő arányuk a gall jelleg ismertetőjegye. Kivonuláskor, a stációra érkezve és visszatéréskor is találkozhatni ilyenekkel, de néhol atipikus tételek alkotják a stáció lényegét is.

A szentelés imaanyaga is atipikus, de így is kiemelkedik belőle két csoport. Az egyik az egész liturgikus nyugaton népszerű *Deus cuius Filius* — *Deus qui dispersa* tételpárt részesíti előnyben, esetleg egy további orációval bővítve a sort, a másik a jóval hosszabb *Ops ... Redemptor qui de caelis*-t használja, de ezt egyedül. Az előbbieket inkább az északi területekre, a „királyi” Franciaországra jellemzők, az utóbbi déli, burgund sajátosság. Míg az előbbieket Angliában és Hispániában is szinte mindenütt megvannak, addig az utóbbi prexként az iberoprovenszál táj úzusmeghatározó szövege; ezért is kötjük a déli területekhez. Természetesnek tűnik, hogy a burgund eredetű ciszterci és karthauzi úzus is az *Ops ... Redemptor qui de caelis*-t terjesztette el, és talán ezek nyomán vette át a késő középkorban uniformizált bencés gyakorlat, az viszont különös, hogy az amúgy inkább északi alkatú dominikánus úzus is ezt alkalmazza. A többi, gall területekről adatolt szentelési ima részben a PRG készletéből

való, részben unikális. Az egyedi tételek talán egy ősbibb, egyetlen, de helyben fogant szentelési imát használó korszak maradványai.

Az ágakat a két *Pueri Hebraeorum* alatt osztják ki. Az evangélium mindig a Máté szerinti. Ha kivételszerűen lecke és közének előzi meg, akkor a lecke a német-római *Venerunt filii Israel*, a közének pedig a *Circumdederunt* responzórium. Mindkettő elvértve fordul csak elő, ugyanakkor a *Circumdederunt* az egész gall tájon kiemelkedik a históriás tételek közül nem egységes, de mindig előkelő asszignációjával.

A tulajdonképpeni hódolati tétel az *Ave rex noster*. Habár egész Nyugat-Európában ismert, és néhol keleten is átvették, szülőföldje valószínűleg a gall táj. Vagy az evangélium után, vagy a belépés előtt éneklük. A rubrikák nem mindig térnek ki megszólaltatásának körülményeire, amiből arra következtünk, hogy egyszerű processziós tétel is lehetett. Főleg a belépés előtt azonban —a dominikánusok, premontreiek és kármeliták is így használják— a leleplezett kereszt előtt, térden állva, háromszor, a celebráns intonációjával éneklük el. A másik hódolati tétel szokás szerint a *Gloria laus*. Előadásának módja az iberoprovenszál tájon megszokottal azonos: gyermekek éneklük a kapu fölötti erkélyről vagy más alkalmas helyről, illetve a bezárt kapu mögül. Terjedelme szélsőséges: délen, főként talán Aquitániában rendkívül hosszan, számos eredeti, sőt utánköltött strófájával ismerik, északon viszont elterjedt a klasszikusnál rövidebb, háromstrófás változatban is.

A tulajdonképpeni processzió kezdőéneke rendszerint a *Cum appropinquaret*. Mind a *Cum audisset*, mind az *Ante sex dies* (az északi határvidéken inkább: *Ante quinque*) közismert. Általában egyszerű processziós tétel a *Collegerunt* is, amelynek pedig minden más tájon kiemelkedő szerepe volt: a germánoknál közének, az anglonormannoknál az egyik belépési stáció „statikus” tétele, az iberoprovenszálloknál a hódolatot készíti elő. A gall úzusok általában nem használják ki sem a benne, sem a *Cum audisset*-ben rejlő drámai lehetőséget, sőt néhol az *Ave rex noster*-t is egyszerűen vonulást kísérő tételként éneklük. A históriás responzóriumok szerepe csekély, de a *Circumdederunt* mintegy hatodikként csatlakozik az előbbi öt nagyszabású énekhez.

A belépés kísérőtétele, mint mindenütt, az *Ingrediente*. Ezt követően a szokott processziós anyag folytatódik, vagy stációs és votív tételek hangoznak el. Ha van megállás a kórusrekesztőnél, akkor —az anglonormann párhuzamokhoz hasonlóan— a *Circumdederunt* és a *Collegerunt* juthat sajátosabb asszignációhoz.

Szerkezet

Legjellemzőbb tételek

PROCESSZIÓ

(Csöndben vagy stációs tétélekkel)

SENTELÉS

Könyörgések

Or. *Ds cuius Filius*

Or. *Ds qui dispersa*

Or. *Ops ... Redemptor qui de caelis*

Szerkezet	Legjellemzőbb tételek
Ágak kiosztása	Ant. <i>Pueri Hebraeorum tollentes — vestimenta</i>
PROCESSZIÓ	(Folyamatos, a stációk bárhol beiktathatók)
Processziós antifónák	Ant. <i>Cum appropinquaret</i>
	Ant. <i>Cum audisset</i>
	Ant. <i>Ante sex (quinque) dies</i>
	R. <i>Collegerunt</i>
	R. <i>Circumdede runt</i>
	(Stációs / históriás tételek)
IGELITURGIA	(Vagy a szentelés előtt)
Evangélium	Ev. <i>Cum appropinquasset</i> (Mt)
Beszéd	
HÓDOLAT	(Az igeliturgia végén vagy a belépés előtt)
Hódolati tétel (térdhajtással)	Ant. <i>Ave rex noster</i> (3×)
Az érkező Krisztus köszöntése	Hy. <i>Gloria laus</i> (3 strófa vagy bővebb változat)
BELÉPÉS	
Kopogtatás a zárt kapun	<i>Attollite portas</i> (3×)
Responzórium	R. <i>Ingrediente</i>
Stáció a kórusbejáró keresztjénél	R. <i>Collegerunt</i>
	R. <i>Circumdede runt</i>
Verzikulus és könyörgés a főoltár előtt	(Stációs vagy időszaki tételek)

c) Variálódás

A mondottakból következik, hogy egyelőre távol vagyunk a gall úzusok továbbbi rendszerezésétől. A kutatás irányai azonban kijelölhetők.

A tételkészlet sorrendje és a lokális tételek válogatása annyira esetleges, hogy csak komoly forrásmennyiség földolgozása után lehet vele mit kezdeni. Az átfogóbb rendszerezéshez ezeket az adatokat átmenetileg figyelmen kívül is hagyhatjuk, bár egy-egy úzus azonosítására kiválóan alkalmasak, ha a forrás eredetét egyébként nem ismernénk biztosan. Ha ezektől eltekintünk, mindenekelőtt két alapvető kérdésre kell választ keresnünk:

Az egyik, hogy mennyire történetiek a gall úzusok. A jelenlegi könyvtári adatok szerint azonos úzust képviselő, mégsem teljesen azonos tartalmú könyvek vajon hibásan lettek katalogizálva, vagy valóban a liturgikus gyakorlat változott meg akár száz éven belül? A tertia, az igeliturgia és a hódolat helyét illető szerkezeti változások szinkron vagy diakron jellegűek-e, azaz megállapítható-e, hogy melyik az eredetibb elrendezés, és hogy mikor, hogyan, és hol lépett helyébe másik, újabb megoldás? Ez közvetve segítené tisztázni a nyugati, azaz a gall, hispán és brit úzusok leszármazási viszonyát, kölcsönhatásait.

A másik alapvető feladat a gall táj regionális felosztása. Normandia és Provence leválasztása után is láttuk, hogy bizonyos jelenségek, mint például a szentelési ima vagy imák megválasztása, illetve a *Gloria laus* hosszabb vagy rövidebb redakciója egy északi és egy déli változat megkülönböztetését sugallják.

Az is bizonytalan, hogy pontosan meddig hatolt be francia területre a Dél-Németalföldre, másrészt pedig Lotaringiához köthető átmeneti táj, amelynek sajátosságaira hamarosan bővebben kitérünk. A földrajzi szempontú rendszerezést csak a történeti kérdések megválaszolása után, a székesegyházak és szerzetesi intézmények ideáltipikus úzusaival végezhetjük el.

A liturgikus források kutatója tudja, hogy a francia emlékanyagunk pusztán katalóguskötetei polcokat foglalnak el. Olyan ez, mint a gótikus katedrálisokkal: aminek bárhol Európában csodájára járnának, az francia földön minden porfészekben természetes. A gall táj tehát minden eddiginél inkább szembesít bennünket az intézményi sűrűség fogalmával és saját határainkkal. Töredékes tapasztalatainkat rögzítettük, benyomásainkat megfogalmaztuk, de pontosabb eredményt csak egy gondosan megszervezett, nemzetközi kutatástól merünk remélni.

5. Átmeneti úzusok

Európa liturgikus térképét bizonyos jellegzetességek alapján egy keleti és egy nyugati „féltekére” osztottuk. A kettő közt azonban egy hol keskenyebb, hol szélesebb átmeneti sáv húzódik: földrajzi értelemben a Rajna vidéke, történelmi-politikai értelemben nagyjából az a hosszanti, észak-déli irányú terület, amelyet a karoling birodalom három részre osztása után Lotár örökölt. Északról délre haladva Dél-Németalföld, Lotaringia, Észak-Burgundia, Svájc és Észak-Itália tartozik ide. A mai Hollandia egyértelműen germán, Trier még germán, de Metz már inkább gall, délebbre a Rajna nyugati partján, majd a svájci hegyekben szélesebb átmeneti szakasz következik, míg végül az Alpokon túl Itália veszi át a választóvonal szerepét: északon, majd Róma környékén, és végül körülbelül Beneventóig átmeneti úzusokat találunk. Ettől délre eleinte a bizánci rítus uralkodik, később normann és kuriális hatás érvényesül.

A történelmileg tájékozott olvasó figyelmét nem kerülheti el, hogy ez az átmeneti, és ezért szinte mellékesnek ható terület paradox módon a római rítus őshazája. Északi része a karoling birodalom központja, Austrasia, délebbre a Róma-városi (stadtrömisch) liturgia frank recepciójában kulcsfontosságú Metz környéke, utána a monasztikus kultúrcentrumairól nevezetes Svájc, végül pedig a rítus szülőföldje, Itália alkotja. Genealógiai megközelítéssel arra számítanánk, hogy a legősibb, legautentikusabb jelenségeket találjuk itt. Miért nem ez a helyzet?

A jelenség a gall táj kezdetlegességével és differenciáltságával analóg. E területek egyházi intézményrendszer sűrű, politikai-kulturális identitása tagolt. Határvidéket képeztek a középkorban is; előbb Lotár felségterülete voltak, utóbb a Német-Római Birodalom határa itt vágta ketté Köln, Trier vagy Besançon egyháztartományát, ezt a térséget foglalta magába a XIV–XV. századi burgund terjeszkedés, és például Belgium vagy Svájc mindmáig megőrizte kettős kötődését a „latin” és a „germán” Európához. E keleti és nyugati tényező feszültsége, illetve együttműködése a legújabb időkig szimbolikus je-

lentőségű Európa egysége vagy meghasonlása szempontjából: gondoljunk a Maginot-vonalra vagy a szén-vas egyezményre!

Az átmeneti táj városias, sokszínű, tele van fontos székesegyházi és szerzetesi intézményekkel, de nem kötődött tartósan olyan központosító, mondhatnánk: birodalomalkotó tényezőkhöz, amelyek nagyobb, átláthatóbb rendszerbe integrálták volna. Ezért maradt meg változékonyabbnak és részben kezdetlegesebbnek. Másrészt a vizsgálat során alapul vett virágvasárnapi szertartásor itt is, mint a gall tájon, már korán megjelent és megszilárdult, így az innovatív ötletek inkább a szomszédos tájakról átvett, utólagos módosítások.

Azért is átmeneti ez a táj, mert liturgikus jellegzetességei nem egyfélék. A keleti és a nyugati elemek keveredése nem ugyanazt a mintát követi északon, mint délen, az arányok is mások. Ha tehát az eddigi módon szeretnénk jellemezni a germán, anglonormann, iberoprovenszál és gall táj közé szorult úzusokat, olyan csoportokat kellene kialakítanunk, amelyek egyfelől túlságosan kicsik, másfelől semmi olyan tulajdonsággal nem rendelkeznek, amelyet az eddigiekben ne ismertettünk volna. Az átmeneti sáv közös vonása a keveredés, nem pedig a szerkezet vagy a tételkészlet speciális volta. Tájegységeit mindazonáltal megkíséreljük jellemezni.

a) Dél-Németalföld és Lotaringia

A germán táj variálódásának bemutatásakor kitértünk arra, hogy a kölni egyháztartomány északi része, azaz Nyugat-Szászország, Észak-Rajna, Vesztfália és Frízia egyértelműen germán jellegű, az egyetlen átmeneti tünet az *Ave rex noster* elterjedtsége a Szászországtól nyugatra fekvő területeken. A kölni tartománynak a Rajnától délre eső része azonban a reimsi tartománnyal együtt átmeneti szakaszt alkot. Ez a terület: Brabant, Flandria és Pikárdia ma Hollandia, Belgium és Észak-Franciaország között oszlik meg. Nyugatról az óceán, illetve Normandia határolja, délen pedig a gall táj északi határvidéke. Az átmenet ez utóbbi felé néhol elmosódó. Metz liturgiája rendkívül egyéni, de főbb szerkezeti sajátosságai alapján leginkább ide sorolható, ezért föltételezzük, hogy Lotaringia franciás kultúrájú egyházai is ezt az átmeneti típust vagy ennek közeli rokonát követték.

Dél-Németalföld és Lotaringia úzusai közelebb állnak a gall, mint a germán tájhoz. A szentelést exorcizmus és prex nélkül végzik. Az ágak kiosztása nem mindig fontos mozzanat, de nyugati módra a *Pueri Hebraeorum* antifónák alatt végzik. Az igeliturgiában csak evangéliumot használnak (Liège kivételével Mátétól), és általában a szentelés után, a processzió egyik stációjaként helyezik el. A processzióba nem iktatnak hódolati stációt, de fő hódolati tételük az *Ave rex noster*. Belépéskor nem használják az *Attollite*-dialógust, és egyébként is szívesen dolgozzák ki jobban a processzió utolsó, templomon belüli szakaszát — elvégre csapadékos éghajlaton járunk... A hódolat itt végérvényesen a kórusbejáró keresztjéhez rendelődik, hangsúlyosak a belépési tételek. E tekintetben a normann egyházak befolyása is fölmerülhet.

Ami a gall tájhoz képest megkülönbözteti őket, az mindenekelőtt az euológia nagyobb jelentősége. Bár exorcizmus és prex nincs, a szentelési imaanyag bővebb, és a germán tájakhoz hasonlóan a PRG készletéből származik. Újabb oráció hangzik el a kiosztás után, a processzió indításakor, majd a hódolat befejeztével és a szentélybe visszatérve is. Kiosztásra talán az *Auge fidem* a legelterjedtebb szövegválasztás. A hódolat hangsúlyosabb, egyértelműen a kereszthez kötődik. A *Gloria laus* a hagyományos, ötstrófás változatban él. A három általánosan elterjedt processziós antifóna mellett az *Occurrunt* és a *Coeperunt* gyakori, a kórusba való bevonuláskor pedig egészen tipikus az *Ave rex noster* után a *Collegerunt* (statikus), majd a *Vexilla regis* (dinamikus) éneklése. Az utóbbi himnusz egyedül ezen a vidéken jut kitüntetett szerephez. Hozzájuk képest háttérbe szorul a gall tájon népszerű *Circumdederunt*.

b) Észak-Burgundia

Burgundiára vonatkozó, korábbi megállapításaink némi pontosításra szorulnak. Legkorábbi állapotában Burgundia foglalta magába Gallia délkeleti részét, a lyoni tartományt és Provence-t is. Később egy déli, burgund királyságról, és egy északi, burgund hercegségről beszélünk: a középkor későbbi századaiban ez utóbbit nevezik csak Burgundiának. Végül a XIV–XV. században a burgund hercegek módszeresen kiterjesztik uralmukat az egykori királyi Burgundiára, Lotaringiára és Németalföldre is.

Liturgikus értelemben természetesen nem soroljuk Burgundiához ezeket az északibb tartományokat. Burgundnak neveztük viszont azokat az úzusokat, amelyek délkelet Galliában, Provence-től északra honosak, és amelyek közé a karthauzi és a ciszterci úzus is tartozik. Ezek, bár néhány szempontból elkülöníthetők az északi úzusoktól, egyértelműen gall hagyományt képviselnek.

A legszűkebb értelemben vett, hercegi Burgundia azonban az átmeneti sávhoz tartozik, egyházi központja pedig Besançon. A gall és a germán elemek keveredése itt szembeötlő. A kivonuló processziót stációs tételek kísérik, de az igeliturgia teljes, szárazmise-szerű. Van lecke, közének és evangélium is: a lecke a közkeletű *Venerunt filii*, a közének az e szerepben Rouenből már ismert *Circumdederunt*. A legföltűnőbb mégis a germán területek elsődleges evangéliuma, a Márk-perikópa. Mivel a Máté-perikópa kizárólagossága egész Galliára és Ibériára kiterjed, a tőle való eltérést nem szabad alábecsülni.

A szentelés gall módra, egyetlen orációval történik, de van újabb oráció kiosztás után is, és mindkettő a PRG készletéből való. Az ágak kiosztását a nyugaton szinte egyeduralgoló *Pueri* antifónák mellett a közeli, dél-rajnai német egyházak kiosztási antifónája, a *Turba multa* kíséri. A hódolat külön stációt alkot a processzió közben, és kereszt előtt történik, mint a germán tájon mindent, de főtétele az *Ave rex noster*, majd a *Collegerunt*, mint Észak-Galliában és Németalföldön. A gall és a germán elemek keveredése tehát szembeötlő, de a keveredés módja más, mint északabbra volt. Ott az imaanyag volt germán jellegű; az igeliturgia rövidege, elhelyezése követett gall mintákat, a hódolat-

bevonulás pedig az anglonormann gyakorlatra emlékeztetett. Itt az igeliturgia és a hódolat elhelyezése követ germán mintát, sőt megjelenik a csak a közeli germán úzusokban használatos kiosztási antifóna is, míg az imaanyag megmarad gall, vagy legalábbis átmeneti jellegűnek.

c) Svájc

Aligha gondoltuk volna, hogy egy olyan, elsődrendűen politikai természetű államszövetség, mint Svájc, rendelkezhet megkülönböztető jegyekkel a liturgiát illetően, az egymástól viszonylag távoli Zürich, Sion és Genf elemzése mégis erről győzött meg. E svájci úzusok alapvetően germán jellegűek: a PRG imaanyagával, exorcizmussal és prexszel végzik a szentelést, és használják a germán tájak dramatizált hódolati szertartását is, benne az ágak leterítésével vagy a celebráns megütésével.

Feltűnő vonásuk viszont a germán igeliturgia hiánya: mindig és egyedül a Máté-perikópát használják a szentelés előtt. A szárazmisére jellemző igeliturgia, tehát a szentlecke és a közének hiánya egyébként az egész germán tájon példátlan, így nem lehet átsiklani fölötte. A gall kötődést támasztja alá, hogy az ágak kiosztásához a *Pueri*-antifónákat énekeltek, és hogy a germán átlaghoz képest jóval nagyobb szerepet játszanak a stációs tematikájú tételek. A tételkészlet egyébként egyértelműen germán jellegű: hiányzik az *Ave rex noster*, de megvan a *Fulgentibus palmis* és a *Scriptum est enim* antifóna. A szokásos germán asszignációk azonban hiányoznak: a *Collegerunt* és a *Circumderunt* statikus tétel a hódolat vagy a belépés összefüggésében, a históriás rezponzóriumok pedig kiegészítésképpen vagy a stációról visszafelé hangoznak el: mindez beilleszthetetlen a máskülönben fél Európára kiterjedő germán táj összefüggései közé. Az eltérések statisztikailag ugyan nem nagyobb mértékűek, mint amelyeneket a germán táj erős variánsainál tapasztaltunk, de azok germán „alapanyagból” dolgoztak, tájidegen elemek bennük —az *Ave rex noster* prágai átvételét nem számítva— nem voltak kimutathatók. Svájcban mindaz, ami nem germán, közvetlenül levezethető a szomszédos gall táj jellegzetességeiből.

d) Észak-Itália

Áttekintésünk végére hagytuk azt a földet, ahol egy diakron érdeklődésű feldolgozást kezdenünk kellett volna: Itáliát. Már a germán jellegzetességek bemutatásakor többször voltunk kénytelenek egyes jelenségeket német-rómainak nevezni. Ezzel a terminussal azokra a vonásokra utaltunk, amelyek a német és az itáliai területeket összekötik. Valóban számosan vannak ilyenek.

Történelmi szempontból köztudott, hogy a római liturgia IV–VIII. századi virágkora után átmenetileg hanyatlásnak indult, fönymaradását és továbbfejlődését a frank, majd a szász császárok támogatásával fönntartott egyházszervezet biztosította. Ez a politikai-kulturális erő igyekezett elérni a Római Biro-

dalom följújtását, a *renovatio imperii*-t, és a X. század végén rövid időre megvalósította az Alpokon inneni és túli országrészek, illetve a nyugati kereszténység két hatalmi pillére, a pápaság és a császárság együttműködését. Ebben az atmoszférában keletkezett és terjedt el a PRG, és ez volt az a se nem túl késői, se nem túl korai időszak, amikor a virágvasárnapi szertartásrend alapvető típusai megszilárdultak, lehetővé téve számunkra az összehasonlító elemzést.

A hatás ekkor már német területről indul ki, és tart Itália felé. A virágzó középkor itáliai szertartásrendjeiben az ambrozián kivételével nem mutatható ki ólatin örökség, annál több viszont a germán kölcsönzés. Ilyen a teljes, kidolgozott igeliturgia, amely szárazmiseszerűen folytatódik a szentelésben, majd a gazdag, néhol exorcizmussal, de mindenütt prefációval vagy prexszel celebrált, PRG-alapú szentelés. Germán a processzió tételkészlete is: az *Ave rex noster* hiánya, illetve a *Fulgentibus* és a *Scriptum est* megléte egyértelműen a német-római összetartozás jele. Egyedülállóan itáliai vonásnak csak a traktus-közéneket, illetve a kuriális úzus máshol ismeretlen prefációját (*Qui gloriaris in concilio sanctorum tuorum*) és a hozzá csatlakozó Sanctust találjuk.

Egy másik szál ugyanakkor dél-európai szomszédaival, az iberoprovenszál úzusokkal köti össze az itáliaiakat. A szárazmise evangéliuma mindig a Máté-perikópa, mint nyugaton, és általában az ágak kiosztása is a *Pueri Hebraeorum*-ok alatt történik. A hódolat egészen hangsúlytalan: sem a keleti, sem a nyugati tájon szokásos gesztusok nincsenek meg. Az érkező Krisztus megjelenítője a celebráns, a hódolat mindössze abból áll, hogy eléneklük előtte a *Gloria laus*-t, vagy egy külön stáción, vagy a belépés előtt. Rómában a belépésnél ott találjuk ugyan a kopogtatás gesztusát, de csak egyszer, az *Attollite*-párbeszéd nélkül. Különösebben a belépés sem kidolgozott: az *Ingrediente* után lehetnek ugyan még tételek, de ezek időkitöltő szerepűek, Padovában is csak a Szent Keresztoltár gyertyáinak meggyújtása utal valamiféle tiszteletadásra a kórusrekesztőnél. Ezek a vonások a gall kölcsönzésektől érintetlenebb, katalán-aragón úzusok mértéktartó hódolati és belépési rítusaira emlékeztetnek.

Az északi átmeneti úzusok tehát (Németalföld, Lotaringia és Burgundia) a gall, a déliek (Svájc és Itália) a germán tájhoz állnak közelebb. Közös vonásuk a keletről és nyugatról vett tételek, szerkezeti megoldások keverése, de mindig érzékelhető az egyik vagy a másik túlsúlya. Az átmeneti sáv németalföldi, illetve itáliai széle egyaránt rendelkezik néhány megkülönböztető vonással, az itáliai–ibér egyezések pedig egy elhalványult dél-európai, „ultramontán” liturgia emlékei, amelyhez képest a „ciszalpin” tájak az expresszív, drámai gesztusok iránti előszeretetükkel tűnnek ki.

Folytatjuk